

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

16
1968

XIII

VILÁG TÖRTÉNET

16

2

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI
TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Kézirat gyanánt kiadja

a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Szerkesztőbizottság: Borus József, Csatári Dániel, Dolmányos István,

Gonda Imre, H. Haraszi Éva, Jemnitz János, Kovács Endre

Szerkesztik: Makkai László (felelős szerkesztő) és Márkus László

Szerkesztőségi titkár: P. Mayer Mária

1968.

16. szám

TARTALOM

A magyar—francia gazdaság- és társadalomtörténeti konferencia főreferátumai:

- I. G. Duby — J. Le Goff: A középkori Franciaország gazdasági növekedése (1080 k. — 1330/40 k.) 3 oldal
- II. D. Richet: Növekedés és megtorpanások Franciaországban a XV—XVIII. században 11
- III. M. Lévy-Leboyer: Gazdasági növekedés Franciaországban a XIX. században 38
- IV. J. Bouvier: A francia gazdasági növekedés a XIX. században 61

Wittman Tibor: A spanyol gyarmatok függetlenségi háborújának jellege az újabb történeti irodalomban 74

SZEMLE

- Max Weber: Szociológia, világtörténeti elemzések, politika (Mályusz E.) 83 oldal
- N. Sztefanov: A történettudomány metodologiai problémái (Bur M.) 87
- P. Geyl: Találkozások a történelemben (Hatosy G.) 89

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

V. E. Titov: A pravoszláv egyház (Mayer M.)	90
A háború elmélete és gyakorlata. Esszégyűjtemény (H. Haraszi É.)	90
A szvidniki Ukrán Kultúra Múzeumának Tudományos Gyűj- teménye (Mayer M.)	91
W. S. Churchill: Jegyzetek az európai történelemhez (Hatos G.)	92
H. Seton-Watson: Az orosz birodalom 1801—1917 (Niederhauser E.)	93
Z. Schakovskoy: A mindennapi élet Szentpétervárott a ro- mantika korszakában (Niederhauser E.)	97
V. Cherestiesiu: A balázsfalvi nemzeti gyűlés 1848 (Niederhauser E.)	99
G. Leti: Karbonári mozgalom és szabadkőművesség a Risor- gimentóban (Eőri É.)	101
G. Delcsev: Levelek és egyéb írások (Niederhauser E.)	102
N. M. Katunceva: A munkásfakultások a Szovjetunióban (Nevelő I.)	104
A. Ivanov: Fritz Platten (Jemnitz J.)	106
W. Keith Hancock: J. C. Smuts, a pezsgés éve (Jeszenszky G.)	107
Ch. Seymour: Levelek a párizsi békekonferenciáról (Jeszenszky G.)	108
Belga diplomácia-történeti sorozat (H. Haraszi É.)	110
G. Perich: Mussolini a Balkánon (Eőry É.)	111
B. J. Wendt: München, 1938 (H. H. É.)	112
Út a szabadsághoz. Csehszlovákiai ukrán felszabadító har- cok (Tilkovszky L.)	114
N. I. Zsivejnov: A pszichológiai háború (Ságvári Á.)	116

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
A folyóirat egyedárusítója: Akadémiai Könyvesbolt,
Budapest, V., Váci utca 22.

A borítólapot tervezte: Bozóky Mária

682617 MTA KESZ Sokszorosító. F. v.: Szabó Gyula

A MAGYAR—FRANCIA GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KONFERENCIA FRANCIA FŐREFERÁTUMAI

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete a párizsi Ecole Pratique des Hautes Etudes szakembereinek meghívásával 1968. április 23—27. között Budapesten gazdaság- és társadalomtörténeti konferenciát rendezett, melynek témája Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági és társadalmi fejlődésének összehasonlító vizsgálata volt. A konferencia eredményeiről egyidejűleg a Századok hasábjain jelenik meg összefoglaló tájékoztató. A francia résztvevőkkel történt előzetes megállapodás értelmében, főreferátumaikat a Világtörténet közli magyar fordításban.

I.

Georges Duby és Jacques Le Goff:

A KÖZÉPKORI FRANCIAORSZÁG GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSE

(1080 k. — 1330/40 k.)

I. A korszakbeosztás indokolása

a) A XI. század végén gazdasági fellendülés mutatkozik, amelynek olyan jelei észlelhetők a forrásokban, mint az *irtások* és a *mocsárlecsapolások* (a flamand példára ld. A Verhulst, *Histoire du paysage rurale en Flandre*, 1966), *malmok* elterjedése (Toulouse-ban pl. több mint 60 kis hajómalom működik a XI. század végén), *mezővárosok*, ún. *újvárosok*, *szabad települések* keletkezése (pl. Haute-Poitou-ban 1075 és 1125 között, ld. R. Sanfaçon, *Le Haut-Poitou au XIe—XIIIe siècle*, 1967), az *áruforgalom* növekedése (pl. vámok Mâconnais-ben 1075 körül, I. Fülöp és az olasz kereskedők kapcsolatai Ile de France-ban), a *tezaurálások feloldása* (a barcelonai I. Rajmund

Berengár pl. több mint 160 kg aranyért vásárol jogokat Carcassone és Razes grófságokban, ld. Ph. Wolf, Histoire du Languedoc, 1967, 154. l.), a *pénzforgalom* növekedése (pl. Mâconnais falusi társadalmában pénzbeváltás 1080-tól kezdve).

b) A *fellendülés közvetett jelei* mutatkoznak új *szerezesrendek* keletkezésében (ld. E. Werner, Die gesellschaftlichen Grundlagen der Klosterreform im XII. Jahrhundert, 1953, nyugatfrancia vonatkozásban), a *Capet-ek politikai hatalmának megújulásában* (ld. J.-F. Lemarignier, Le gouvernement royal aux premiers temps capétiens 987—1108, 1965), a *városiasodás lendületében* (A. Luchaire, Louis VI, 1890, XXCI—CXCV. 1. felsorolja azokat a városokat, amelyeknek szabadságát VI. Lajos adta vagy erősítette meg; A. Varcaro, Scuola e cultura in Francia nel secolo XII, Studi Mediolatini e Volgari, X, 1962, 299—330. 1. pedig a városi iskolákról ír), a *franciáknak a keresztesháborúkban való részvételében*.

c) A *fellendülés megtorpanását jelzi a XIV. század első harmadában az irtások megszűnése, a demográfiai hanyatlás kezdete* (ld. E. Baratier, La démographie provençale du XIIIe au XVIe siècle, 1961), a *pénzromlás* (a rendszeres pénzrontás korszakának kezdete 1337, ld. P. Guihiermoz — A. Dieudonné, Chronologie des documents monétaires de la numismatique royale, Mélanges Numismatiques, IVe série, no. 613, és R. Cazelles, Quelques réflexions à propos des mutations de la monnaie royale française 1295—1360, Le Moyen-Age, 1966). Az egész kérdésre ld. E. Perroy: Les crises du XIVe siècle, Annales E.S.C., 1949.

d) A fenti megállapítások bizonyos *korrekcióra* szorulnak, amennyiben *vidékenként eltér a periodizáció* (pl. Mâconnais-ban az irtás már a X. század végén befejezést nyer, ld. G. Duby helytörténeti művét), *jelei vannak a XI. század végét megelőző első lendületnek* a Karoling-kori Észak-Franciaországban: megkezdődik az irtás, a demográfiai növekedés és a mansus feldarabolódása; pénzreform, új gazdasági szervezet és munkaideológia jelentkezik, megelevenedik a kereskedelem (ld. Ch.-E. Perrin, Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine, 1935; R. Doehaerd, Note sur les réformes monétaires, Annales E.S.C. 1952; M. Lombard, L'or musulman du VIIe au XIe siècle, Annales E.S.C. 1947; A. Verhulst, Karolingische Agrarpolitik, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1965; H. Stern, Poésies et représentations

carolingiennes et byzantines de mois, Revue Archéologique, 1955). A *válság első jelei* viszont már 1260/80 körül megmutatkoznak.

II. A tudományos megközelítés nehézségei

A *forrásanyag hiányossága*i megnehezítik a kvantitatív megközelítést (ld. a dokumentációs függelék), a pontos idő-meghatározást és a kronológia megállapítását.

A *szótár buktatói és elégtelensége* megmutatkoznak magának a „növekedés” kifejezésnek a használatában, ez ugyanis az iparosodott országok gazdaságtanának fogalma; fennáll viszont az a kísértés is, hogy a középkori gazdaságot a mai elmaradott országok gazdaságával azonosítsuk; mindez a kívánatos összehasonlításnak határt szab.

III. A középkori Franciaország gazdasági modellje

a) *Létfenntartó gazdálkodás*, amelyben az egyetlen ösztönző tényező a demográfiai növekedés; ez kényszeríti ki a termelés növelését és tökéletesítését a létfenntartás céljából. Ebből következik, hogy „ezt a típusú növekedést a demográfia-irtás-feudális földesúri struktúra kereteiben kell tanulmányozni” (ld. P. Vilar, *Croissance économique et analyse historique*, Première Conférence Internationale d'Histoire Economique, Stockholm, 1960), s benne a felhalmozás-újratermelés másodlagos, marginális szerepet játszik (ld. R. H. Hilton, *Rent and Capital Formation in Feudal Society*, Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique, Aix-en-Provence, 1962, főleg az angol példa alapján).

Mindebből a demográfia tanulmányozásának fontossága s egyben nehézsége következik; felmerül ugyanis a demográfiai növekedés jelentőségének kérdése: ok-e vagy okozat? Nehézségei vannak a XIV. század előtti korszak kvantitatív megközelítésének (innen G. Duby és Aix-en-Provence-i kutatócsoportjának a családszervezetekre vonatkozó tanulmányai fontossága) és egy gazdasági-demográfiai modell felállításának. (Vajon egy olyan köztes modell keresendő-e, mely különbözik a fejlett országokétól, ahol a demográfiai növekedés kedvez a gazdasági növekedésnek, de a fejletlen országokétól is, ahol a demográfiai növekedés fékezi a gazdasági fejlődést?)

b) *Falusi gazdálkodás*, melynek célja az emberek táplálása gabonával a szántóföldről. (Vajon lehet-e erre a gazdálkodásra

a „paraszti gazdálkodás” modelljét alkalmazni? Ld. A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, 1966; D. Thorner, *L'économie paysanne, concept pour l'histoire économique*, *Annales E.S.C.* 1964). A táplálkozás történetének tanulmányozása is nehézségekbe ütközik (ld. Lynn White Jr. munkáit, továbbá a Centre de Recherches Historiques de la VIe Section des Hautes Etudes kutatásait és az *Annales E.S.C.* ankétját a táplálkozásról és az anyagi életről).

E gazdálkodás korlátai részben a művelési rendszerben rejlenek: 1. a sokféle termelési ág (polikultúra) kényszere, ami a talajok rossz kihasználását vonja maga után és megakadályoz mindenféle mezőgazdasági racionalizálást, 2. az a szokás, hogy az éhségtől való megmenekülésben két marginális szektorra számítsanak: a) a természeti gazdálkodásra, az erdőnek vadászatra, gyűjtögetésre való használatára és b) kis területek intenzív művelésére: (ld. G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes... 1962*, továbbá a késői középkorra N. Coulet, *Pour une histoire du jardin, Le Moyen-Age* 1967), 3. másrészt technikai korlátok állnak fenn, mint a felszerelés gyöngesége, az állattenyésztés elégtelensége s az ebből fakadó igaerő- és trágyahiány, kiterjedt ugar szükségése és rossz terméseredmények.

c) *Földesúri társadalom*, amelyben a dolgozókat a kiváltságosok kizsákmányolják (a hármasszoros osztatú társadalom és Noé három fiának ideológiai sémája, vö. Laon-i Adalberon verse Kegyes Róbert királyhoz), a többletértéket a földesúri járadék szívja fel, s az urak pszichológiája akadályozza a gazdasági növekedést. Prédálnak a fényűző pazarlással, holtkézbe adnak kegyes felajánlásokkal (a steril beruházásokkal kapcsolatban ld. R. S. Lopez, *Ceci a-t-il tué cela?* *Annales E.S.C.* 1952), ezért jelszavuk: „meliorare”, de nem befektetni, s mentalitásuk ellene van az újításnak és a nyereségnek. A munka gazdasági értékével szemben közömbösek; a termékek értékének lényegét a nyersanyag teszi, annál inkább, mivel a bérmunka igen korlátozott (ékszerfelhalmozás mint gazdasági tartalék, a ruházati értékek felhalmozása erősen másodlagos fontosságú). Az ideológiában a munka mint bűnhődés jelentkezik. Mindezek alapja és egyben következménye a homo sapiens és a homo faber kettéválása.

IV. A fejlődés menete

a) *Előnyt* jelentenek *Franciaország számára* 1. a *kedvező földrajzi adottságok*: a talajok különbségei, a klíma mérsékelt-sége, a folyók hajózhatósága, szorosok és partok, ahol az észak—déli utak áthaladnak s ahová a kelet—nyugatiak tor-kollanak, 2. a *történelmi örökség*: a föld korai elfoglalása és használatba vétele (neolitikus, római, germán hullámok és ré-tegek, ld. M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*), a gall civilizáció technika-kultuszából fakadó munkahagyomány (ld. P. M. Duval munkáit), 3. a *társadalmi-politikai keret szilárdsága és rugalmassága*: a társadalmi mo-bilitás és emelkedés (a harmadik rend felemelkedése egy gaz-dasági elit, a „laboratores” keletkezéséhez vezet, ld. Saint Vincent de Mâcon, 1030, és Saint Sernin de Toulouse, 1155, chartuláriumainak definícióit, továbbá M. David cikkeit, *Mé-langes Petot és Revue Historique de Droit Français et Étran-ger*, 1959, valamint Perroy cikkeit, *Past and Present*), 4. a *ko-rai hatalmi központosítás* (ld. J. Dhondt, *Etudes sur la nais-sance des principautés territoriales en France aux IXe—Xe siècles*, 1948, valamint Lemarignier i. m., itt az államnak a gazdasági növekedésben vitt szerepe vetődik fel, mint kérdés), 5. a *korai „béke”* (ld. G. Duby, *Colloque de La Mendola*, 1965).

b) *A mezőgazdasági fellendülésben*

1. az *agrártechnikai haladás* jelentősége még nem pon-tosan lemérhető tényező, a vaseszközök elterjedése és a fordítós eke mellett különösen kérdéses a lófogatolás megjavításának szerepe a mezőgazdaságban.

2. A *művelt terület kiterjedése* 1250/75-ig viszont kétség-telen tény, ebben is dominál az irtás és az extenzív szántó-gazdálkodás, de jelentős a módszerek javulása is, különösen a vetésforgóké, bár a hármasyomás elterjedésének és az ebből következő jobb terméseknek feltételezése még további bizo-nyításra szorul. Nem kétséges azonban a termelés differen-ciálódása és specializálódása (a pikárdiai festőnövény, a nyu-gati szőlő stb), az emberi és állati táplálkozás nagyobb gaz-dagsága és változatossága (főzelékek, zab stb.). A termelői üze-mek átszerveződése során módosul a földesúri magánkezelésű birtok kiterjedése (vö. G. Duby cikkét Cluny példájáról, *Annales E.S.C.* 1952, valamint a ciszterciek grange-rendszeréről Ch. Higounet, *La grange de Vaulerent*, 1966).

3. A *munkaerő megnövekedése* a demográfiai fellendülés következménye; növekednek a terméseredmények, javul a

munka termelékenységére, csökken a robot, mindez a mezőgazdasági termelőerők megnövekedésére, a felszerelés javulására (kérdés azonban, hogy az igaerő javulására is?) vezet, ami fenntartja a demográfiai növekedést. Következmény: a földesúri járadék növekedése.

4. *A haladás korlátja* Észak privilegizált helyzete, s felmerül a kérdés, hogy a Capet-ek XII. századának gazdasági növekedését nem a Dél politikai marginalitása mozdította-e elő, aminek terhe csak később válik érezhetővé.

c) *A társadalmi fejlődésben*

leginkább az arisztokrácia szerzi meg az eszközöket szükségletei kielégítésére. Ebből következik az előkelő rétegek anyagi civilizációjának haladása, ami templomok, kastélyok építésében, a katonai felszerelés tökéletesedésében (egy háborúskodó társadalom szükségletei fontos gazdasági ösztönzők, ld. R.-H. Bautier és J. Schneider munkáit a vastermelés és a kohászat fejlődéséről), valamint a ruházkodás és az étkezés színvonalának emelkedésében nyilvánul.

Egy terjeszkedő gazdaságban, még ha a felső rétegek improduktív költségei (katonai kiadások és pusztítások, tezaurálás és kegyes adományok) el is nyelik a termelés eredményeinek egy részét, a gazdaság ezekből is ösztönzést nyer (gépek, szállítóeszközök, szervezet).

d) *Távolabbi következmények:*

1. *a mezőgazdaságon kívüli termelési ágak kiterjedése:* az építkezésben (ld. a Centre de Recherche Historique de la VIe Section des Hautes Etudes ankétját az építkezésről), a szőlőművelésben és a csatlakozó mesterségekben (ld. R. Dion, Histoire de la vigne et du vin en France, 1959), a kézművességben és a kereskedelemben. Innen a városok növekedése, ami két kérdést vet fel: a városok helye a fejlődési modellben (hol van a növekedés hajtóereje, a városban-e vagy a vidéken?), s a városi fogyasztás és a városi gazdaság helye a „feudális” gazdaságban (ld. J. L. Romero, La Revolucion burguesa en el Mundo feudal, 1967). A gazdasági növekedéshez való városi hozzájárulásnak korlátja az, hogy a kereskedelmi és ipari haszon elsősorban városi járadékokba kerül befektetésre (ld. A. Hilton i. m.).

2. *Gazdasági eszközök létrehozása:* a pénz (Szent Lajos reformjai) és a hitel technikái (ld. G. Hubrecht munkáit), a szőlő (ld. R. Dion i. m.), a hidak, grange-ok, malmok, kallók (ld.: A. M. Bautier, Les plus anciennes mentions de moulins

hydrauliques industriels et de moulins à vent, Bulletin Philologique et Historique, 1960—61).

3. *Vállalkozói társadalmi réteg* (ministeriálisok, kereskedők, majorosok) és vele új pszichológiai magatartás (kalkulálni, nyerni) keletkezése (ld. G. Espinas, *Les origines du capitalisme*, I. Sire Jehan Boinebroke, patricien et drapier douaisien, 1933), ami még a régi arisztokrácia köreiben is megmutatkozik, már Pierre le Vénérable cluny-i apátnál (ld. G. Duby, *Annales E.S.C.* 1952), a párizsi Notre-Dame kanonokjainál (ld. Cartulaire de N. D. Paris, valamint G. Fourquin, *Les campagnes de la région parasienne à la fin du Moyen Age*, 1960) és Saint Martin de Tournai szerzeteseinél (ld. A. d'Haenens munkáit). Mindebből a kezdeti modell részleges és lassú módosulása következik: helyet kap benne a haszon és a beruházás szelleme s értékelést nyer a munka és a technika világa (ld. F. Alessio, *La filosofia e le „artes mechanicae” nel secolo XII*, *Studi Medievali*, 1965).

e) *A növekedés azonban akadályokba ütközik* (a modell ellenállása és állandósága):

1. *a gondolati modellek szilárdsága érvényesül* abban, hogy a polgári alamizsnák versenyre kelnek a földesúri kegyes adományokkal (ld. R. Folz, *L'esprit religieux du testament bourguignon au Moyen Age*, *Mémoires de la Société pour l'Histoire du Droit et des Institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands*, 1955), hogy a lovagi bőkezűség és a vidéki életmód modelljei továbbra is megtartják vonzóerejüket. Innen a polgári nyereségeknek katedrálisok építésébe (de háttárral: a Reims-i polgárok lázadása 1233-ban, Beauvais, Narbonne stb. befejezetlen katedrálisai építésének abbahagyása) és földesúri típusú rezidenciák emelésébe (a Metz-i patriciusok házai) való áramlása,

2. *a technikai haladás eléri határait* a mezőgazdasági terjeszkedés megtorpanásában, a Beauvais-i katedrális beomlásában (1284),

3. *a mezőgazdasági szektor óriási túlsúlya fennmarad* és szűkösek a nyereségek (vö. G. Duby kutatásait a Provence-i ispotályosokról, *Etudes Rurales*, 2, 1961),

4. *a demográfiai növekedés az éhség küszöbéig folytatódik* (1315—17 éhínségeiben talán már a „válság” jelentkezik), következményei: paraszti nyomor, városi túlnépesedés és a földesúri járadék csökkenése, végül a XIV. század „válságai”.

Függelék: a dokumentáció és a dokumentumok problémái

1. A francia forrásokat a kvantitatív adatok ritkasága jellemzi. Ez hátrány az angol forrásokkal szemben, amelyek már a XIII. század elejétől kezdve statisztikailag értékelhetők (de óvakodni kell az extrapolálás kísértésétől). Ezért közvetett források kiértékeléséhez kell folyamodni, ezeknek statisztikai becslésre való felhasználása azonban kényes dolog.

2. A kvantitatív becslések kritikája:

a) a mezőgazdasági terméseredményeket B. H. Slicher van Bath gyűjtötte össze Yield Ratios 810—1820. c. művében (A. A. G. Bijdragen 10, 1963), de gyakorlatilag semmit sem lehet belőle nyerni, mivel a számadatok bizonytalanok és nem folyamatosak,

b) a művelt terület kiterjedését sem lehet megismerni, mivel az irtásokat többnyire lehetetlen keltezni a mai felszínen. (A légifelvételekhez való folyamodásról már lemondottak, bár van egy lehetőségre példa Les Ventes és Haut Bois esetében, ld. J. Le Goff, La civilisation de l'Occident médiéval, 1964, 20. l. és 3. t.),

c) az építkezések tekintetében kérdés, hogy lehetséges-e Franciaország vagy akár egyes francia vidékek esetében az egyidejű kezdéseknek és az építkezés általános fejlődésének térképét felrajzolni. Még ha feltételezzük is, hogy a keltezés és a fontossági becslés nehézségei legyőzhetők, akkor sem valószínű, hogy néhány templom, főleg nagy apátságok és katedrálisok, és néhány kastély néhány adatánál többet remélhetünk,

d) a malmok elterjedése tekintetében ugyanezek a nehézségek jelentkeznek,

e) a városok kiterjedésének megismerésében is találkozunk kétféle nehézségekkel: a lakott terület és a laksűrűség becslésében, főként pedig a terjeszkedés és a zsugorodás keltezésében. Mégis a városi dokumentáció a legjobb, s kétségkívül az egyetlen eszköz, hogy kvantitatív és globális benyomást nyerjünk a növekedés egyik megnyilvánulásáról (mellékelve 22 francia város történelmi kialakulásának térkép-vázlata, amelyek egyöntetűen a XII—XIII. században bekövetkezett területi terjeszkedésről tanúskodnak).

3. A legfontosabb dokumentumok jegyzéke

I. Cluny összeírásai a XII. század közepéről (ld. G. Duby cikkét, Annales E.S.C. 1952, 155—171. l. és u. ő L'économie rurale et la vie des campagnes... 668—689. l.),

I. Thierry d'Hireçon-ra vonatkozó dokumentumok (ld. J. Richard, Thierry d'Hireçon, agriculteur artésien, Bibliothèque de l'Ecole des Chartes, 53, 1892),

III. A Provence-i ispotályosok 1338. évi dokumentumai (ld. G. Duby cikkét, Etudes Rurales, 2, 1961, 35. l.),

IV. A flandriai bonifikáció kronológiai vázlata (ld. A. Verhulst, Histoire du paysage rural en Flandre, 1966),

V. A Notre-Dame de Paris irtási kezdeményezései (ld. a chartuláriumot és G. Duby, L'économie rurale... I. 325. l.),

VI. Eudes Rigaud adatai (uo. II. 729—731. l.),

VII. Haut-Poitou új városai a XI—XIII. században (az 1075—1125 közötti periódus fontosságára ld. R. Sanfaçon, Défrichements, peuplement et institutions seigneuriales en Haut-Poitou du Xe au XIIe siècle, 1967, függelék),

VIII. Chaalis apátságának grange-ai (ld. Ch. Hignounet, La grange de Vaulerent, 1966, 13. ábra),

IX. Búza-, zab- és borárak Saint-Denis-ben (1284—1303 és 1320—1342, ld. G. Fourquin, Les campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age, 1960),

X. Provence XIV. századi demográfiai adatai (E. Barattier, La démographie provençale du XIIIe au XVIe siècle, 1961, után közli G. Duby, L'économie rurale... II. 757. l.),

XI. A városi tulajdon behatolása Toulouse környékére 1335-ben (Ph. Wolff, Les estimates toulousaines, 1954, után közli G. Duby, L'économie rurale... II. 793. l.),

XII. Cluny számszerű adatai (ld. G. Duby cikkét, Annales E.S.C. 7, 1952).

II.

Denis Richet:

NÖVEKEDÉS ÉS MEGTORPANÁSOK FRANCIAORSZÁGBAN A XV—XVIII. SZÁZADBAN

Mivel a konferencia programja a gazdasági növekedés, ez már önmagában történelmi reflexiókra szolgáltat anyagot. Képzeljük el egy percpre, hogy ez a találkozó 1928-ban vagy 1935-ben jön létre. A krízis, sőt krízisek viharfelhőivel borított égbolt, a fantasztikus ár-, pénz-, bér-hullámzások egy különösen rövid időszak alatt átélt tapasztalatainak korszaká-

ban, amikor a közgazdászok mintegy lőrészeiken keresztül fürkészték a katasztrófa áruló jeleit és keresték az orvoslás módjait, milyen lett volna történelmi és kulturális légkörünk! 1968-ban már teljesen más légkörben élünk. Ha a kisebb hullámzások nem is szűntek meg a jelenkor gazdasági életében, egyre inkább ellenőrzötté és elfojthatóvá váltak és a horizontot talán egy időre nem a krízis perspektívája uralja. Olyan korban élünk, melyben a világ egy hatalmas részének elmaradottsága, a „fejlődésben lévő” nemzetek gyors fejlődése arra kötelez bennünket, hogy nagy érdeklődéssel tanulmányozzuk a gazdasági növekedés körülményeit, korszakait, egyenletlenségeit. Ugyanakkor kikérdezzük a szomszédos tudományág művelőit, a közgazdászokat, akik arra szólítanak fel bennünket, hogy a nemzeti jövedelem igen hosszú korszakait és mutatóit vizsgáljuk!

A történelem azonban nem pusztán az idő gyermeke: megvan a saját kontinuitása, örökségei, szerzett tulajdonságai. A francia gazdaságtörténet, ha nem is az 1930-as években született (gondoljunk Henri Hauser tanulmányára és Paul Mantoux művére), ebben a korszakban alakított magának új módszereket, modelleket és fedezett fel új forrásokat. Köztudomású, hogy 1929-ben indították el Marc Bloch és Lucien Febvre az *Annales*-t, ahol 1932-ben François Simiand publikálta „Le salaire, l'évolution sociale et le monnaie” (A bér, a társadalmi fejlődés és a pénz) című művét, egy évvel később pedig megjelent Labrousse „Esquisse” (Vázlat) című munkája.

Az úgynevezett „modern kor” — XV—XVIII. század — történészei voltak az elsők és sokáig az egyetlenek is, akik a gazdaságtörténet ez alapvető fordulatát végrehajtották. A gazdaságtörténet, ha nem is vált kvantitatív — M. Marzewski elutasítja ezt a jelzöt¹ —, de legalább számsorokat állított fel.² Ennek az egyszerű bevezető tanulmánynak a tárgya azoknak az utóbbi években tett erőfeszítéseknek a bemutatása, melyeket a francia történelmi iskola végzett, hogy egyesítse körünk szemszögéből — ahol újra a hosszú trendek váltak lényegessé, amint azt Braudel professzor minduntalan hangsúlyozza³ — az 1930-as évek forradalmában szerzett döntő tapasztalatait. Egyesítés — ez jelenti egyben azok megőrzését és túlhaladását.

Talán azt lehetne kívánni, hogy egy összefüggő és kipróbált modellből induljunk ki, amelyet aztán elemeire lehetne bontani. Sajnos, ami a tanulmányozott korszakot illeti, az ilyen

módszer számunkra lehetetlen. A már jól ismerttől a kevésbé ismert felé kell haladnunk, a birtokunkban lévő eredményektől a még bizonytalanul alátámasztott hipotézisek irányába, mielőtt ideiglenes mérleget készíthetünk.

A gazdasági fluktuációk tanulmányozását sokáig összekeverték az árak, különösen a mezőgazdasági árak mozgásának a vizsgálatával. Egyes források statisztikai jellege és a korabeli tapasztalatok esetlegessége⁴ hozzájárult ahhoz, hogy az egykorú piaci árjegyzékek és kórházi számadások privilegizált helyzetet vívtak ki maguknak. Itt nem térünk ki a legújabb történeti irodalomra, csak arra, ami elindította a vitákat, vagy új orientációkat sugallt.

A rövid ideig tartó fluktuációk, ezek a tíz évenként visszatérő, a rossz mezőgazdasági termés és a hirtelen áremelés rövid és brutális krízisére összpontosuló mozgások, drámai szociális és demografikus kísérőjelenségeikkel, elsőként kerültek tanulmányozásra. Labrousse munkái óta,⁵ melyek a XVIII. századra vonatkoznak, Meuvret⁶ és Goubert⁷ XVII. századdal foglalkozó műveigi, főleg e katasztrófák időbelileg és térbelileg eltérő jellegére vetettek fényt a kutatások. R. Baehrel Provence-ától,⁸ Le Roy Ladurie Languedocjától Beauvaisis-ig⁹ és Picardiáig:¹⁰ két eltérő klimatikus rendszer, a rövid ciklusok kétféle, ellentétes ritmusával.

A dél a rettenetesen száraz nyaraktól szenved, de nem ismeri a kegyetlen áremelkedéseket, amelyek a Fronde éveiben és XIV. Lajos személyes uralmának kezdetén köszöntöttek be, mikor a rendkívül hideg tél letarolta Franciaország északi részének termését. Így készült „az éhség földrajzának”¹¹ vázlata, amely nemcsak a rövid ciklusra vonatkozóan bír jelentőséggel, hanem egyben a demográfiai fluktuáció földrajzát is bemutatja.

Ezekben a rövid ideig tartó mozgásokon túl a hosszú ciklusok variációi és az évszázados trendek vetettek fel problémákat. Az úttörők egyike, René Baehrel¹² fedte fel először provencai görbéiben a nagyjából harmincéves fluktuációk változását, amelyeket össze lehet hasonlítani a XIX. század fél-Kondratieff fázisaival.

Minden évszázados fázis az áremelkedés felé haladó periódusok, majd árcsökkenés, azután ismét áremelkedés periódusaiból áll, vagy fordítva. Másképpen szólva, François Simiand terminológiáját kölcsön véve, egy évszázados baisseben (B) b—a—b fázisok találhatók, s az évszázados hausseban (A) pedig az a—b—a fázisok váltakoznak. A párizsi pia-

con¹³ vagy a beauvaisi piacon¹⁴ kialakult gabonaárak alapján készített grafikonok alátámasztják ezeknek a fluktuációknak a realitását. Azonban eredetük és jelentésük még távolról sincs megmagyarázva. Tudjuk, hogy a XIX. századi tapasztalatok alapján Simiand ezeket a huszonöt éves időszakokat ugyanúgy, mint az évszázados mozgásokat, pénzügyi mozgásoknak tulajdonította. A mezőgazdasági árakkal foglalkozó történészek felhagytak ezzel a magyarázattal és azt manapság gyakran egy másik, de szintén monista magyarázattal helyettesítették, amely túl egyszerű ahhoz, hogy meggyőző is legyen: eszerint az időjárás szeszélyei „a naptevékenység ritmusa-tól függően”¹⁵ határoznák meg ezeket a harminc évig is eltartó hullámokat.

Úgy tűnik, hogy a legtöbb történész nem tulajdonít elég nagy jelentőséget Gaston Imbert közgazdász hipotéziseinek.¹⁶ A malthusi séma alapjáról kiindulva („éhínség, járványok és háborúk voltak a természetes eszközök a népesség és a létfenntartási javak közötti egyensúly megvalósítására”), és Goubert görbéire támaszkodva új elképzelést nyújt a XVII. századi fluktuációk vonatkozásában: a háborúknak és demográfiai kríziseknek a létfenntartási eszközök keresletére és kínálatára gyakorolt hatása magyarázza meg az árváltozásokat. Elegendő egybevetni táblázatait a fentebb említett görbékkel, hogy komolyan vegyük e kutatási módra vonatkozó javaslatát. E. Le Roy Ladurie languedoci áraival azonos kérdéseket vet fel.¹⁷ Azonban nála a magyarázat szintén új jelentőségre tesz szert; az árak nem csupán következményei valaminek és nemcsak mérőeszközök, hanem maguk is variánsok más variánsok között. Ha a Colbert-i „összehúzóást” (1660—1690) általánosan elismerték és úgy fogták fel, mint a „b” fázist, a következő harmincéves periódus már vitákra készített. XIV. Lajos uralkodásának végső szakaszában, amelyet beárnyékolnak a háborúk, a pénzhiány és a gyilkos rövid ciklusú krízisek, Jean Meuvret¹⁸ felismerte az áremelkedési tendenciákat, amelyeket meglepő kapcsolatba hozott a más területeken megfigyelhető „újrakezdés” jeleivel. Az újrakezdést nem lehet kétségbevonni, legalábbis a kiváltságos „üzleti” világban. De mit kezdjünk a mezőgazdasági árak mozgásával? P. Goubert határozottan tagadja ezt a harmincéves emelkedési ciklust és a görbe látható kiegyenesedését az 1694 és 1698-as hatalmas ciklikus hausse-ok zavaró hatásának tulajdonítja.¹⁹ A kép, amelyet Le Roy Ladurie nyújt a languedoci árak alapján, mintha elvágna a vitát. Számítási pénzben kifejezve a gabonaárak nyílegyene-

sen emelkedtek 1690-től kezdve, és ezeket nemsokára követék a bor- és olivaolaj árak. Azonban ha az árakat pusztán a pénz nemesfém tartalmára számoljuk át, a mozgás emelkedő jellege megszűnik, ehelyett folyamatosan csökkenő grafikonok rajzolódnak ki. A „névleges” emelkedés, melyet a pénzrontás mesterségesen hozott létre, a nyomor jele, és nem a prosperitásé. A mezőgazdasági árak harmincéves időszaki mozgása nem fogható úgy fel, mint megbízható mutató a gazdasági élet egészének folyamatára. A variánsok egész tömegébe kell belehelyeznünk — mint a népesedés színvonala, a termelés rugalmassága, az állam adórendszere, a háborúk és a béke hatása, a vidékek közötti kiegyenlítődés játéka — amelyek rávilágítanak a lényegre és amelyek nem engednek általánosítani.

Az árak százéves „trendjeinek” mozgása nagy vonalaiban annyira ismert, hogy nem kellene itt megállni, ha nem vetne fel bizonyos kérdéseket. Az egyik leggyakrabban felvetődő kérdés az uralkodó tendencia megfordulásának időrendjére vonatkozik, a XVI. század emelkedési trendjének átváltozása hosszú ideig tartó csökkenéssé, amely a XVII. században uralkodik és jellemzi a XVIII. század elejét is. Az itáliai és spanyol-amerikai tényekre figyelve R. Romano²⁰ és Pierre Chaunu²¹ ezt az átváltást a XVII. század folyamán elég korai időpontra helyezik: 1619—1623 (Romano), vagy 1620—1640 közé (Chaunu). Ami a francia helyzetet illeti, a gabonaárak csökkenése későbbinek tűnik; Languedocban 1654 táján,²² Beauvais-ban 1662 táján²³, és ugyanekkor észlelhető Párizsban is.²⁴ Azonban a valódi problémát nem a dátumok okozzák, mint inkább az ilyen átváltásnak és általánosabb értelemben az évszázados trendeknek a jelentése. Simiand kvantitatív monetarizmusa, ha nem is utal erre kifejezetten, még akkor is, ha mint Pierre Vilar,²⁵ megkísérlik azt a marxista értékelméletbe beleépíteni, továbbra is ránehezedik a történészek elméleteire. Ezzel ellentétben közgazdászok tagadják az áringadozások jelentőségének érvényességét. François Perroux²⁶ vajon nem arra hívja fel a figyelmünket, hogy „a gazdasági növekedés független az áremelkedésektől és -csökkenésektől”? A történészek nem tennék helyesen, ha hátat fordítanának ezeknek az elméleti problémáknak, és az empirizmusba menekülnének. Minden esetben számszerű válaszokat tudnak adni, ha az árakat más gazdasági mutatókkal hasonlítják össze.

Már eredetileg is — azaz: az 1930-as évektől kezdve — különböző orientációk voltak az ártörténet terén, ennek nem le-

het eléggé hangsúlyozni a fontosságát. Earl. J. Hamilton művében²⁷ a kutatás szigorúan gazdaságtörténeti perspektívából indul ki, amelyet Keynes elmélete inspirált és a „profit inflációjára” összpontosul. Ha az elméleti alap nem is állja ki az idők próbáját, az eredmények — a spanyol árak e csodálatos sorozatai — igen jelentős eredményei maradnak a gazdaságtörténetnek. Franciaországban, ha Labrousse első nagy könyvének eredetét vizsgáljuk — már maga a cím is jellemző²⁸ — az árak csupán egy társadalmi viszonylat elemeiként vetődnek fel, és nincs más értelmük, mint hogy más elemekkel kapcsolatosak, mindenek előtt a jövedelmekkel. Az árak története úgy jelenik meg, mint a társadalom történetének elmélyítése és kibővítése, amelyről mindenki eléggé tudja, hogy Franciaországban nagyon régi gyökerekből táplálkozik.²⁹ A jövedelmek tanulmányozásához kapcsolódva az árak vizsgálata mutató értékkel bír, mivel lehetővé teszi, hogy a keresletnek a kínálathoz viszonyított minőségi variációit meghatározzuk, sőt a beruházások céljára rendelkezésre álló tőkét is.

Ebben a vonatkozásban elsősorban a földjáradék felé fordult az érdeklődés. 1893-ban, egy memoárban, melyet azóta is folyton idéznek, Daniel Zolla az egyházi adóknak, különösen a nagy egyházi közösségek jövedelmeinek a felhasználásával rekonstruálta a járadék mozgásait a XVII. és XVIII. században.³⁰ Módszerét jogos kritikának vetették alá. Pénzben számítva a bérleti díjakat, elhanyagolta a tours-i font elérték-telenedését, és ezzel tévesen tételezett fel XIII. Lajos uralkodása alatt depressziót. És főleg nem különítette el az egyházi jövedelmek tömegében, hogy mi származik a tizedből — így tehát inkább a mezőgazdasági jövedelmet tükrözi, mint a földjáradékot. Ha mélyebbre hatolunk a vizsgált korszakba, annyi maradt, hogy munkája lehetővé tette Labrousse-nak megállapítani a XVIII. század vonatkozásában a járadék növekedését. A járadéknövekedés az 1726 és 1741, valamint az 1771—1789 közötti években nagyobb arányú volt, mint az árak emelkedése (82⁰/₀ a 60⁰/₀-kal szemben). Még ha nem is fogadjuk el azt a következtetést, amit Labrousse levont belőle — az általános gazdasági növekedés gondolatát —, tény, hogy a diszponibilis tőkék feleslege került így a piacra. A szomszédos Katalóniában Vilar³¹ figyelte meg a járadéknak ezt az aranykorát, de bizonyos időbeli eltolódással. Itt a XVIII. század első fele hozott így profitot a földjáradékosoknak: regenerálódás, nem abszolút gyarapodás fázisaként. 1750 után már nincs szó egyébről, mint kicsinyes haszonlesésről.

Térjünk vissza a fentiekre. A hanyatlásról, amely a földjáradékot 1660 és 1680 között és a XVIII. század második negyedében sújtotta, a vélemény körülbelül általános. Ez a letargia nem annyira önmagában jelentős, mint inkább más mutatókkal való összehasonlításban. Nem arról van itt szó, hogy egy tortából, melynek nagysága változatlan maradt, a járadékos kisebb szeletet kap. A járadékcsökkenés nem egyenlítődt ki a (mezőgazdasági) vállalkozói profit, vagy a bérek terén elért nyereségben. Ez a jelenség a mezőgazdasági tevékenység általános visszaesését tükrözi, annak globális csökkenését. Maga a torta kisebbedik. 1680 előtt, Goubert két, nagyjából harmincéves fázist állapított meg: a járadék lassú emelkedését a XVI. század végétől az 1630—1640-es évekig, melyet hosszadalmas tetőzés követett. A tizenhárom languedoci uradalomban, melyeket Le Roy Ladurie két évszázadon keresztül figyelemmel tudott kísérni, biztatóbb kép tárul elénk. A jegyzői eljárásokban tükröződő türelmes növekedés helyett — mely a termelésben látványos emelkedést nem tesz lehetővé, a közrendűek profitját kizárja, és a paraszti bért nyomorszámban tartja — ragyogó lendület észlelhető. Ez a járadék corneille-i korszaka. A languedoci sorozatok újszerűsége, forradalmi frissesége és legalábbis látszólagos, paradox volta ötlük szemünkbe a XVI. század mozgásában (1500—1560). Mialatt növekszik az emberek száma, mialatt dühöng az árak vihara, mialatt a termelés eléri felső határát, a földjáradékos nem nyer semmit a tegnap elért színvonalhoz képest. A járadék posványos állóvízzé vált. Elegendő összehasonlítani ezt a fázist és a „labrousse-i” XVIII. századot, hogy szembeszökővé váljék az érdekes tény: a stagnáló járadék és a bérek szabad esése közepette ez a XVI. század, mely nem végződik semmiféle „take-off”-ban, a földbirtokos kapitalizmus aranykora, mint ahogy, mint látni fogjuk, az ipari fellendülés százada is volt.

Előbbre kell-e datálni a „polgári” forradalmat? Az általunk vizsgálandó megtorpanások elegendően igazolják azt, hogy elveszük ezt az első, korai modernséget.

A földjáradék csak egyik eleme az ingatlan-jövedelmeknek. Az École Pratique des Hautes Études VI. szekciójának egyik ankétja (anyaga nemsokára publikálásra kerül) feltárja a párizsi bérleti díjak változását a XV. század elejétől a XVIII. század végéig. Ezeket a grafikonokat a főváros kórházi levéltárai alapján dolgozták ki. Az 1450—1500 évek igen gyors emelkedése éles kontrasztot mutat a földjáradékosok nehéz-

ségeivel, akik a kevés és drága munkaerő problémája miatt kerülnek súlyos helyzetbe. Vajon arról volna-e itt szó, hogy a XV. századeleji krízis előtti magas színvonalat sikerült újra elérni, amint azt a bérleti díjak számítási pénzben kifejezett görbéje sugallni látszik? Sokkal inkább a városi lakosságnak a XI. Lajostól XII. Lajos uralmáig tartó felnyomulásáról van szó, amit a szépirodalmi és hivatali források bizonyítanak, természetesen anélkül, hogy belőlük mennyiségi következtetéseket vonhatnánk le. A stabilizáció és az enyhe hanyatlás, ami 1500 és 1570 között figyelhető meg, alig okoz problémát. A járadék általános stagnálásához hozzájárulnak Párizsban egy korai demográfiai újraerősödés hatásai (az új fellendülés IV. Henrik korára datálódik) és az, hogy a diszponibilis tőkét elsősorban a mozgatóke szekciójába fektették be. Az 1571—1600-as évek depresszióját, úgy tűnik, a politikai-válási konjunktúra „véletlen baleseteinek” kell tulajdonítanunk. A Szent Bertalan éj és a Liga Párizsa (1589-től 1594-ig a bérleti díjakra részleges moratóriumot adtak) a gazdasági hullámzások vizsgálatára nem alkalmasak. A XVII. században, ezzel ellentétben, kihangsúlyozódnak az eltérések a földjáradék és a bérleti díjak között. A tőke területén nyomon követhetünk egy szabályos emelkedést, ami 1670 felé éri el nyugvópontját és húsz éven keresztül még nagyjából fennmarad, végül 1690 és 1720 között súlyos, de rövid ideig tartó törést szenved, és győzelmesen megújul, egészen 1760-ig. Igen hosszú távon — három évszázadról van szó — két nagyobb eltérés mutatkozik a birtokjövedelmek és a városi ingatlanok jövedelmei között. A városokban a depressziók brutálisak, de rövid ideig tartanak. És ami a lényeg, a gazdasági növekedés ott hozzávetőlegesen folyamatos, és a megszakítás nélküli progresszió igényét tükrözi. A XIX. század³³ megerősíti ezeket az eltéréseket és a városi bérleti díjaknak e sajátos viselkedését.

A járadékkal szemben a bérjellegű jövedelem áll. Ez egészen az utóbbi évekig nehezen megközelíthető és feltárható terület volt, a prestatisztikus korszak zsákutcáinak egyike. Labrousseknak meg kellett elégednie olyan sorozatokkal, amelyek saját megállapítása szerint sokkal kevésbé megbízhatóak, mint amelyeket az árakra vonatkozólag rekonstruált. A XVIII. századi reálbérek zuhanását, amiről ezek a sorozatok tanúskodnak, nem támasztja alá az egykorú Katalónia sorozata:³⁴ végül is erre a pontra összpontosult a kritika.³⁵ Három újabb sorozat — ezek közül az egyik kiadatlan — lehetővé teszi,

hogy a tömegek jövedelmének hosszúlejárátú kronológiáját felvázoljuk.

Térjünk vissza ismét Languedocra, 1480 táján. A munka helyzete, ha merünk egyáltalán ilyet mondani, akár ezüstpénzben, akár élelemmennyiségben kifejezve, kivételesen kedvező. Azok a „burokban született” szerencsések, akik túléltek a pestis, az éhínség, a háború szörnyű pusztítását, kitűnő gabonát, búzát fogyasztanak, és jó vörös bort töltenek serlegükbe. Egy századdal később mindez gyökeresen megváltozik. 1480-tól 1580-ig az ezüstpénzben kifejezett bér stagnált az árak óriási inflációjával szemben. A munkások vásárlóereje kétharmadával csökkent, és ha mennyiségileg ugyanannyit is ettek és ittak, a búzát a rozs helyettesítette, a jó bort pedig a lőre. Sőt: a terjeszkedés e századában már nagyon korán — 1530—1540-től — bekövetkezett a munkások Waterlooja. Ettől kezdve az árak emelkednek, a népesség csak mérsékelten szaporodik, és a bérek görbéje elmarad az áraké mögött. 1650 után a languedoci források ritkábbá válnak. Mégis úgy tűnik, hogy Colbert igazgatásának idején a bérjellegű reáljövedelmek újra emelkedtek, anélkül, hogy elérték volna a XIV. század végének Eldorádóját.

Languedoci igazság? Ime a párizsi munkásság bérének görbéi, amelyeket Mme M. M. Boulant³⁶ volt szíves rendelkezésünkre bocsátani, és amelyeket az Ecole Pratique des Hautes Études egy másik ankéton vitatott meg. Az 1416-tól 1726-ig terjedő időszakra vonatkozó kórházi számadásokból rekonstruálva, e bérek gabonában vannak kifejezve. Túlmutatva a természetlen vitán, amely a számítási pénzben és nemesfémértékben kifejezett árak hívei között fennáll, ezek elsőrendű realitást fejeznek ki: a teljesen szakképzetlen munkás alapvető vásárlóerejét. Szembetűnően igazolják, finoman meghatározva a datálást, hogy 1444 és 1476 között, a XIV. századnak és a XV. század elejének hosszantartó érvágása után, milyen magas szintet értek el a bérek. Párizsban ugyanúgy, mint Languedocban talán kissé korábban, a bér brutális lenyomása igen korán bekövetkezett: 1520—1530 táján. A konjunktúra megfordulása után ez a tehetetlenséget, a stagnálást, az igen alacsony szinten létrejött egyensúlyt jelenti. Az évenkénti grafikon, hiányosságai ellenére, lehetővé teszi a rövid ideig tartó ingadozások vizsgálatát, amelyek az amerikai kincsek századában még nagyobbak voltak, mint 1650 után. Itt mutatkozik meg a colberti periódus bér-állandósága, melyet kisebb csökkenés és a bérszint mélyen tartása követ.

Másik problémakörből kiindulva, más források felhasználásával, a Fourastié vezette kutató csoport eredményei³⁸ értékesen járulnak hozzá e kérdések vizsgálatához. A perspektívák látszólag éppen fordítottak. A cél egy mázsa búza reálárának változásait tanulmányozni, nagyon hosszú időszak alatt. A reálár annyi, mint a folyóár elosztva egy felnőtt férfi munkás legáltalánosabb folyóbérével. A módszer retrospektív jellegű. A XX. századtól a XV. század felé haladva, ez a munkacsoport minden korszakban ki akarja mutatni, hogy hány órányi bérért lehetett egy mázsa búzát vásárolni. A kutatás ideiglenes eredményei sematikusán a következőket mutatják. 1. Az egész XVIII. század folyamán, valamint a XIX. század első felében a búza métermázsájának reálára átlag kb. 200 munkaóra bérének felelt meg, az 1965-ös 13 munkaórával szemben; szükséges-e sokat bizonygatni a nép élelnívójának alapvető megváltozását? 2. A vizsgált XVII. század, igaz, hogy csak a strasbourgi források alapján, alig különbözik a XVIII. század színvonalától. 3. A „meglepetést” a XV. és XVI. század fordulóján találjuk, mikor a gabona métermázsájának reálára kb. 60 munkaóra bérére esik vissza. Az erre a sémára alapozott érvelés, úgy tűnik, nem áll ellentétben a józan ésszel: a búza, ellentétben de Malestroict bársonyának rőfjével, nem az a termék, amelynek társadalmi hasznossága forradalmi változásokon megy keresztül. Itt, éppúgy, mint a languedoci „fej-adag” és a párizsi görbék esetében is, a dolgozók brutális elszegényedése robban ki a modern idők hajnalán, ahol Marx a vér és a tűz kitörölhetetlen betűit olvasta, igaz, hogy rossz regiszterben. A XIX. század második feléig kell várni — ez a „Tőke” fél évszázada —, hogy a bérjellegű jövedelem felébredjen álmából és lázadni kezdjen.

Egyesek azzal fognak érvelni, hogy a béregységeknek ez a három évszázados baisse-e, a maga tetőzéseivel és mélypontjaival, épp annyira eredménye, mint oka a gazdasági növekedés gátjainak. És ez kétségkívül nem magyarázható meg a nagy tömegeknek, az emberek számának és a létfenntartási eszközök volumenjének az összjátéka nélkül. Ne hanyagoljuk el tehát közép- és hosszútávú hatásait. A kereslet csökkenésével a túlélők jövedelmének alacsony színvonala hozzájárul a halottak számához. És főként, ha arra gondolunk, hogy III. György Angliájának döntő technikai változásait a bérek szilárdsága tette lehetővé,³⁹ olyan hipotézist állíthatunk fel, hogy Franciaország relatív technológiai elmaradottságában — a XVI. és XVIII. század kettős elvetélésében — részben a töme-

gek alacsony életszínvonala is bűnrészes volt. Azonban ez a hipotézis csak akkor megalapozott, ha a berről az alkalmazás-
ra, az egyéniről a kollektívra, az absztraktnan elszigetelt mind
egyéni, mind kollektív kategóriákról a szemben álló nagy
erőkre térünk át.

*

Már több éve állhatatosan hívja fel a történészek figyel-
mét Braudel professzor, hogy lépjenek túl az ártörténet ho-
rizontján. Az árak a nemzeti jövedelem modelljeiben csak igen
elenyészően jönnek számításba, olyan mértékben, ahogy a
fluktuációjukra alapozott periodizációt módosítják. Lehetsé-
ges-e olyan keretben, amely nem „makro-gazdasági” — majd
később fogunk rátérni az ilyen típus rekonstruálásának kísér-
leteire —, a gazdasági növekedés más irányadó jeleire támasz-
kodni? Bármilyen is legyen az adott keret, például nemzet
helyett egy régió, a gazdasági növekedést nagyrészt az össz-
termelés növekedése eredményezi, amely két összetevőnek, az
áraknak és a termelésnek a beszorzásából ered. Mindannyian
tudjuk, hogy a XIX. században, amikor az ipari termelés volt
a fejlődés motorja, az árak évszázados baisse-ét több mint ki-
egyenlítette a termelés növekedése, ami egyben annak oka és
következménye is volt. A régebbi korszakokra vonatkozóan,
amikor a gabonatermelő mezőgazdaság uralkodott, sajátos
követelmények merültek fel. Az egyik követelmény az árak
megállapítására vonatkozik. Anélkül, hogy belebocsátkoznánk
a névleges és nemesfémértékben kifejezett árak körüli vitába,
csupán azt említjük meg, hogy *ami a gazdasági növekedés
kalkulációját illeti*, biztosnak kell lennünk afelől, hogy az ár-
emelkedés reális-e, nem zavarja-e meg a számítási pénz ér-
tékcsökkenése. A XVIII. században ez nem okoz problémát,
mivel a tours-i font stabil maradt 1726-tól kezdve, de arra
kényszerít, hogy a XVI. századra vonatkozólag kiküszöböljük
a többszörösen számított emelkedés tényezőit. Végül válaszol-
nunk kell két kérdésre: volt-e az évszázados emelkedési periód-
usban a mezőgazdasági termelésben, illetve termelékenység-
ben is párhuzamos emelkedés? Össze lehet-e vetni az előállít-
ott termékek tömegét az emberek számával, hogy meg tud-
juk különböztetni, mi ebből a regenerálódás és mi az abszolút
előrehaladás?

Ha a demográfiatörténeti kutatások Franciaországban
nagy fejlődésen mentek is keresztül, a legutóbbi időkig mégis
bizonyos források rabjai maradtak. Márpedig a XVIII. század
vége előtti vonatkozásban — a fiskális forrásokban gazdag

déli vidékek kivételével — az I.N.E.D. demográfusai, Louis Henry vezetésével, az egyházközségi összeírások felé fordultak⁴¹; ugyanezt tették a történészek, akiknek példamutató módon utat nyitott Goubert. Innen ered a kutatás hosszú ideig fennálló „mikro-demografikus” jellege. Mégis, ahogy Dupaquier hamarosan be fogja mutatni,⁴³ jóval 1801 előtt is voltak népszámlálások, és különböző tudományos központok koordinálják kutatásaikat, hogy összefoglaló tanulmányt készítsenek Franciaország népességéről, a XVII. század elejétől kezdve. Milyen eredményeket sikerült eddig elérniük?

A család rekonstrukciójának módszere lehetővé tette a régi demográfiai struktúrának megfelelő modellek meghatározását, teljes és nem teljes családokkal, születési, halálozási, házassági rátáikkal, a krízis periódusában mutatott viselkedésükkel együtt stb. A néhány év óta megsokszorozódott tanulmányok végül is e modellek kifinomításához vezettek, annak a kutatásához, hogy milyen hatást gyakoroltak a kulturális és vallási tényezők a születési rendszerre. A „természetes” demográfia mítosza örökre szertefoszlott. A legmagasabb születési arányszámok is messze vannak a fiziológiai maximum elérésétől, és már jóval Malthus előtt a társadalom képes volt védekezni saját növekedése ellen. A lányok késői házassága (átlagosan 25 éves korban) P. Chaunu szerint⁴⁴ vajon nem „a klasszikus Európa valóságos fogamzásgátló fegyvere” volt? Ehhez járul a házasságon kívüli születések tilalma — leginkább vidéken —, valamint a vallási tilalmak. Megállapítottak a különböző vidékek között jelentős viselkedési eltéréseket,⁴⁵ esetenként egyes egyházközségek közötti, méginkább az uralkodó és elnyomott osztályok népesedése közötti kontrasztokat.⁴⁶ Jelenleg a népesedés földrajzának felvázolása van folyamatban, és okkal lehet remélni, hogy legalább az 1870-es évektől kezdve sikerül azt rekonstruálni.

Számunkra főként a népesedési mozgalmak, azok apályai és dagályai a fontosak, amennyiben ezek megváltoztatták az összességében maximumát elérő termeléssel szemben álló keresletet. Már beszéltünk a rövidlejáratú fluktuációkról, amelyek akár a létfenntartási eszköz kríziséhez, akár a járványokhoz, akár mindkét csapás együttes jelentkezéséhez kapcsolódtak. E krízisek változatait és tipológiáját nemrég világították meg Goubert és Meuvret műveikben.⁴⁷ Ezekben a rövid lejáratú fluktuációkon kívül endogén, közepes lejáratú — tíz és húsz év közötti — hullámok vonták magukra a figyelmet, amelyek az „alsóbb osztályokhoz” kapcsolódtak, és amelyek a népesség

maximuma körüli ingadozásokat tükrözték. A „halálozás kríziséen” túl, nem kellene-e megkülönböztetnünk, J. Ruwet szerint⁴⁸ a „krízisek mortalitását”, amely a csökkenő trendekben mutatkozik? A leglátványosabb visszaesési periódusok egyike 1779—1787 között jött létre; az évszázados expanzió kellős közepén, a nemzeti terület egészén a születések és halálozások mérlege alig pozitív, általában 9 (a statisztikailag ismert 19-cel szemben) a halálozási többlet. A termelés mozgásainak kutatásánál meg kellene vizsgálni ezeket a visszaeséseket.⁴⁹

A hosszú időtartamot, a felfelé ívelés bizonytalanságai miatt csak kevéssé kielégítő forrásokból kiindulva lehet megérteni. Tudjuk, hogy a XVI. századra vonatkozó, fennmaradt egyházközségi anyakönyvek kisszámúak, tökéletlenek, és főleg Nyugat-Franciaországra korlátozódnak. Az École Pratique des Hautes Études VI. szekciójának egy ankétjén Goubert mutatta be első eredményeit 1965-ben,⁵⁰ ezekből egy grafikon kilenc szétszórt egyházközség (Yonne, Oise, Loire és Cher, Indre és Loire, Ille és Vilaine) keresztelési mozgásáról számol be. Egyetlen kivétellel a kimutatások nem kezdődnek 1550 előtt, de az 1550—1580 évek emelkedése erőteljesen megnyilvánul itt, ugyanúgy, mint a századvég krízisének rövidege, amely főként 1590 és 1600 között feltűnő. Vessük össze ezeket az adatokat azokkal, amelyeket Le Roy Ladurie gyűjtött össze Languedocban a fiskális levéltárakból és a püspöki vizitációkból. Az 1450—1480 közötti nagy mélypontot (a népesség az 1328-as csúcsnak csaknem a kétharmadára csökkent) gyors és erőteljes fellendülés követte, amely korán megrekedt, tíz évvel az északi és keleti egyházközségi görbék által regisztrált szünet előtt. Úgy tűnik, hogy a vallásháborúk pusztító hatása korábbi és egyben hosszabb időtartamú délen, mint északon. Azonban a közös, általános és tartós vonás, ami a német tartományokkal szemben francia sajátosságot világít meg, nem más, mint a népesség rekonstrukciójának gyorsasága.⁵² A vidékek közötti eltérések fennmaradnak, de fordított értelemben, ami a XVII. századot illeti. A beauvais-i és ligériai kimutatásokból 1960-ban Goubert azt a következtetést vonta le, hogy a Fronde előtt a népesedés maximális szintet ért el (talán több mint 20 milliós lakosság Mazarn Franciaországában) és hogy utána egy évszázados, folyamatos, mintegy 20%-os romlás következett be, amely két rövid ideig tartó felmenő szakasz (1670 és 1700 körül) ellenére a nép húsába vágott. Nem valószínű, hogy ezeket a konklúziókat, úgy, ahogy vannak, ma is fenntartják, legkevésbé azokat, amelyek a tetőzés

megszakadásának időpontjára vonatkoznak.⁵³ A languedoci vidéken az emberek tovább ellenálltak. 1600 után lassú emelkedés indul meg ismét, amely lassabb és szerényebb, mint amilyen volt a nehézségek előtt; itt ismeretlenek a Fronde és az 1661-es év tragédiái és ez az emelkedés az 1675—1680-as évekig folytatódik. Provence⁵⁴ és Katalónia⁵⁵ megegyezést mutat a népesedés e nyugat-mediterrán kronológiájával és a két Franciaország e dialektikus előretörésével, lemaradásával. A XVIII. század látványos emelkedési tendenciája kb. 1740-től olyan ismert,⁵⁶ hogy ennél nem kellene megállnunk, ha nem vetne fel általános és értelmezésbeli kérdéseket. Dupaquier-vel⁵⁷ kétségtelenül fel kell tételeznünk kilencven év alatt egy mintegy 6 milliós belső eredetű szaporulatot, az annektálásoktól eltekintve (az 1700-as 19 millióról 1790-re 26 millióra emelkedett a lakosság száma, ami évenkénti 3⁰/₀-os növekedést jelent). Ez kevés európai viszonylatban. De nagyon sok, talán túlsok is egy olyan föld esetében, amelynek a terméshozama alacsony maradt. Hogy ez az abszolút szaporulat különbözik a XVI. századi népességnövekedés „regeneráló” jellegétől és a halálozások csökkenésének köszönhető, s hogy kivételes csökkenés is volt, mivel az Ancien Régime utolsó tíz évét a járványok támadó visszatérése jellemezte — mindezt jól tudjuk. Hogy ez bekövetkezhetett a születési ráta lassú és észrevétlen csökkenése ellenére is, amely a születések szándékos korlátozásának volt köszönhető,⁵⁸ az továbbra is vitatéma maradt.⁵⁹

Egy három századra és az egésyre kiterjedő összehasonlítás lehetővé tenné ennek a népesedési „optimum” fogalomnak a körülhatárolását, mellyel a közigazdászok és történészek találkozhatnak. Mivel ezt még nem kísérhetjük meg össznemzeti szinten, Baratier⁶⁰ provence-i táblázatai segítenek abban, hogy felvázoljuk e fogalmat egy vidékre kiterjedő jól meghatározott keretben, mely szilárd kiinduló pontul szolgál (teljes és homogén adóügyi források alapján).

A XVI. század erőteljes fellendülésén túl (korábban mint Languedocban), ami a családi tűzhelyek számának megháromszorozódását, néha megnégyszereződését eredményezte, két további eredmény alakult ki. A XVI. század közepétől a XVIII. század közepéig az együttes növekedés nem számottevő. Igaz, hogy a terminus ad quem — 1756 — önkényesen „megtöri” a XVIII. század lendületét. Ezen felül, az erőteljes területi differenciálódások, amelyek összehasonlíthatók azokkal, amelyeket Vilar Katalóniában követett nyomon a legaprólékosabb mó-

don, két vidékre összpontosulnak. Amíg Felső Provence-ban az 1765-ös népesség egyenlő vagy alig valamivel több az 1540-esnél, a nyugati Alsó Provence háromszor annyi száját táplált Mme Pompadour alatt, mint d'Etampes hercegnő idejében. És a progresszió itt majdnem folyamatos, csupán a XVI. század végén történt zavarok szakítják meg. A nagy mozgalmak, melyeket felderítettek — a regenerálódás a XVI. században, az 1580—1680-as évek lassú fejlődése, XIV. Lajos és a Régenség korának mélypontja, a felvilágosodás korának fellendülése — a demográfiai sűrűség és egyensúly olyan belső módosulásait takarják, amelyek még egyszer elvezetnek bennünket a „modern” Franciaországnak ahhoz a problematikus, de szükséges földrajzához, melynek kidolgozása elengedhetetlenné vált.

A kereslet e fluktuációi akkor tesznek szert valódi jelentőségükre, amikor a nyújtott létfenntartási eszközök mennyiségével vetjük azokat össze. A XVII. század vége előtt — ez az időpont, ahonnan Toutain⁶¹ mennyiségi rekonstrukciója kiindul — lehetetlen abszolút értékben meghatározni a növényi és állati termelést. Az abszolút mennyiségek hiányában meg lehet-e ragadni legalább a mozgásokat?

Baehrel⁶² volt az első történész, aki szisztematikusan használta fel a tizedeket arra, hogy megragadja a mezőgazdasági termelés fluktuációit „La Basse Provence” című munkájában. Az egyeztetési vizsgálat két uradalmi sorozat alapján történt. Nézzük meg ezeket a görbéket.⁶³ Tekintsünk el a harmincéves hullámoktól, amelyeket a szerző itt ábrázol, hogy az évszázados mozgásoknál időzhessünk. Baehrel úgy találja, hogy az 1593-tól 1700-ig terjedő időszakban a gabonatermés általánosan emelkedett, amit a XVIII. században lassú csökkenés követett, a szüreti termés ezzel ellenkező mozgást mutat. A valóságban ezekből a görbékből más tanulságra következtethetünk.⁶⁴ Az aix-i tizedet vizsgálva, amely 1630-ig növekszik, a termelés hanyatlása jóval előbb bekövetkezik, hol 1670—1680 körül, hol még korábban. A termések emelkedése, úgy látszik, meg Colbert miniszterségének a vége előtt megállt.

A languedoci tizedeknek⁶⁵ az az előnyük, hogy korábban kezdődnek, 1480 táján, és hosszabb korszak megfigyelését teszi lehetővé. Az első döntő tényező: 1480-tól 1520-ig gyors növekedés figyelhető meg, ami megfelel az újítások tetőzésének, de ami még mindig elégtelen marad — nem haladja meg az 50%-ot — szemben a népesség nagyfokú növekedésével. Ez egy hosszú és csapásokkal terhelt évszázad pusztításainak

és dúlásainak a helyrehozatala. Maga a tetőzés is korai, mielőtt még az árak elszabadulnának és amíg a demográfiai fellendülés tart. A mérőeszköz 1560-tól kezdve kétségtelenül hamissá válik a parasztok nagyarányú tizedmegtagadásai folytán, amiről V. Carrière abbé⁶⁶ számol be. Itt van azonban a zavargások kirobbanása. Nem kell-e szükségszerűen számításba venni a marginális földek csökkenő hozamának kérlelhetetlen törvényét, amelynek adatait, Ricardo előtt, Antonio Serra⁶⁷ világosan elemezte. Mindenesetre 1600 és 1660—1675 között, a lakosság lassú, de állandó növekedésének idején, a fellendülés nem egyéb, mint hosszú és kitartó visszatérés az 1520-as évek szintjéhez. 1675—1680-tól kezdve a hanyatlás követi az áresést és megelőzi, ha ugyan egyenesen nem idézi elő az emberek számának csökkenését. Két évszázad: teljesen merev mezőgazdasági termelés, mely nem képes meghaladni az 1520-as tetőzést. Sajnálatos dolog, hogy ezek a sorozatok 1740-ben megszakadnak, XV. Lajos századának legfontosabb fázisát elszalasztva, ahol a népesség nyomása olyan keményen érzeti hatását.

Itt vannak más tizedgörbék, melyeket az École Pratique des Hautes Études VI. szekciójának egy másik ankétjából kölcsönöztünk, és burgundiai forrásokból származnak. Mint látható, a XVIII. század végéig terjednek. Megnyilvánul a XVI. század első felének emelkedő tendenciája, itt azonban ez az 1560—1570-es évekig tart, míg a polgárháborúk „politikai” krízise később jelentkezik és rövidebb ideig tart. A megfigyelt eltolódást megtalálhatjuk a keresztelési mozgásokban is. Ugyanakkor a következő fellendülés itt korábban áll meg, mint Languedocban, 1630—1640-es évektől. Azonban nem itt vannak a lényeges felfedezések. Véleményem szerint két dolog világlik ki. Először, három évszázadon keresztül általános tetőzés, sziklaszilárd állandóság, borús ég, ami technológiai zsákutcát jelez és gyenge hajlamot a reményre. Mindenekelőtt meglepő a XVIII. század, ahol 1740-től kezdve a görbe nem mutat semmilyen érezhető emelkedést. A rohamosan növekvő népességgel szemben a létfenntartási eszközöknek közepes szintet fenntartó termelése áll — ez a fiziokratáknak oly kedves „közepes év”. Ha más források alátámasztják is a burgundiai tizedeket, újból meg kell vizsgálnunk az árak és a földjáradék emelkedésének természetét és eredetét XV. Lajos alatt. Állandósult kínálat, növekvő kereslet; ez az alapmechanizmus — sokkal inkább, mint az amerikai nemesfém — elegendő magyarázat az inflációra, amely nem egy általános

prosperitás áldásos ösztönzője, hanem az egyensúly hiányának a jele, s ennek egyetlen haszonélvezője a földbirtokos. Vessünk egy irigy pillantást katalán szomszédainkra:⁶⁹ a bölcs vízgazdálkodási politika lehetővé tette a növénytermesztés gazdag fejlődését, és a termelés fellendülése maga után vont a lakosság megsokszorozódását. Azonban Katalónia mikrokozmosz, Franciaország pedig hatalmas hangyaboly.

*

Láthatárunkat a vidék szomorú helyzete zárja el továbbra is: a gabonaárak, a termés tetőzése, egy olyan népesség változásai, amelynek nagyobb része földhöz kötött. Bármilyen nagyfokú volt is a paraszti önellátás, bármilyen kényszerítő volt is a gabonáneműek uralma, nem lehet elhanyagolni az ipari termelés és a távoli piacok lökészerű hatását a globális jövedelemre. Ez maga is változott, feltehetően más ritmusok szerint, és kétségtelenül a városi aktivitásban és annak vidékre történő kisugárzásában keresendő a növekedés feltétele: a boldogulás kulcsa.

Valljuk be, hogy a XVIII. század előtt ennek kutatása inkább az alkimia, mint a tudomány világába tartozik. Velelencében, Leydenben a levéltárak bőkezűek a szerencsét próbálókhoz. A francia városok fősvényebbek és a falusi ipar vonatkozásában legtöbbször kénytelenek vagyunk közvetett forrásokat alkalmazni. Úgy, ahogy megfelelőek arra, hogy mutassák számunkra a nagy „trendeket”.

A XVI. századi ipari termelés fellendülése, még ha Nef⁷⁰ el is túlozta ennek forradalmi jelentőségét, olyan európai jelenség, amit Maugis⁷¹, Cornaert⁷² és Bertrand Gille⁷³ régebbi és újabb munkái részben megvilágítottak. Amiens textiliparának görbéje, amelyet Pierre Deyon⁷⁴ nemrég feldolgozott, talán haszonnal vethető össze Hondschootéval. A fellendülés erősen érzékelhető 1540-ig. Azután 1568-ig megtalálható az interciklikus depresszió, vagy ha úgy tetszik, a „fél-Kondratieff” — ami kitűnik a Sevilla és Armorica közötti kereskedelmi forgalomból. Az 1570—1585-ös évek erőteljes fellendülése, amit éles, de rövid krízis követ, és amelynek a folyamata erősíti az árak és a mezőgazdasági termelés krízisét, megszakad azzal, amit a párizsi üzleti ügyekről tudunk.⁷⁵ Húzzuk alá az amiensi görbe „parabolikus” jellegét, meredek lejtőivel, ahol a depresszió követi és a fellendülés megelőzi az árak görbét.⁷⁶ Ha lehetetlen is rekonstruálni a termelés teljes menynyiségének változásait, egy helytálló mutató áll rendelkezé-

süinkre: a Sevilla és az Újvilág közötti forgalom mennyisége.⁷⁷ Pierre és Huguette Chaunu nagy műve bemutatja, a XVI. század egészében, a forgalomnak — és így tehát a termelésnek is? — a növekedését, amely az árákének a négyszerese, ötszöröse. Két ellenvetés tehető itt: 1. Milyen mértékben vesz részt a francia *munka* ebben az atlanti-óceáni kereskedelmi forgalomban? 2. A nagykereskedelemből levont index vajon nem az *össztermelés* szimptomája-e inkább, mint egyedül az ipari termelésé? Minden korabeli megfigyelő, a szalamankai egyetem teológusaitól⁷⁸ Jean Bodinig megegyezik abban, hogy a francia termelésnek fontos részt tulajdonít az Amerikába induló expedíciókban. És amit tizedgörbéinkről leolvashatunk, elegendő ahhoz, hogy meggyőzzön bennünket arról: nem a gabonaneműek voltak e termelés felduzzadásának a motorjai. Vitathatatlanul, és a tényleges technikai fejlődés túlbecsülése nélkül,⁷⁹ a XVI. század ipari fellendülése nemcsak regenerálódás, hanem abszolút haladás. Ezzel kerülhetünk ki a „malthusi” ciklus lidércnyomásából, és ez segít megtalálni a fejlődésnek azt a problematikáját, amelynek Marx volt az előhírnöke, és amely az emberiség igen hosszú történetében szerencsés kivétel volt. Meg kell mondanunk, hogy a kínált termékek tömegében elkerüli a figyelmünket ennek a kisebbségben lévő szektornak a részesedése.

A gazdasági növekedés szemszögéből a XVII. századi tevékenység indexeinek van nagy jelentőségük. Az ártörténetből kiindulva, beárnyékolva a parasztlázadások látványától, a hagyományos periodizáció hamisan következtetett egy általános és hosszantartó pangásra, mely kiterjedt a gazdasági élet egész területére. Nem takarékoskodtak a XVII. század „tragikus” jelzőjével. Talán elhanyagolták François Simiand ragyogó figyelmeztetését. Egy B-fázis — írja nem egy A-fázis fordítottja, és a csökkenésnek ellenálló tényezők gyorsabb fejlődést vonhatnak maguk után, mint az emelkedés időszakában. Csupán XIX. századi igazság volna ez? Ha 1600 után a földművelők tömegének nehezebb is lett a sorsa, ha 1660 vagy 1680 után a vidék gazdasági romlása általános is volt, mindez azt bizonyítja, hogy a megelőző század ipari és kereskedelmi növekedése nem „tört meg”.

Kölcsönözzük Pierre Jeannin kiváló tanulmányából⁸⁰ Északnyugat-Európa aktivitási mutatóit, amelyeket a Sund számadásai szolgáltatnak. Évszázados távlatban a tengerszoroson átjutott maximális árumennyiségek 1650 tájára estek. Még nincs szó az „uralkodó tendencia visszafordulásáról”, hanem

egy olyan stagnálásról, amely nagyjában megfelelt a demográfiai elernyedésnek és a kereslet csökkenésének. Az 1680—1690-es éveket követő fél évszázadban az aktivitás maximuma mutatkozik. Azonban 1650 után Északnyugat-Európának a balti államok *gabonaneműi* iránti kereslete csökkent. Az ipari nyersanyagok (vas, len, kender) iránti kereslet, amely tükrözi a nyugati manufaktúrák növekvő szükségleteit, szakadatlan fejlődésben volt az árak évszázados csökkenési periódusában is. Amennyiben a colberti évtizedek viszonylag kedvezőtlenek, csak átmeneti csökkenésről van szó.

Azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy más európai országok — főként Anglia⁸¹ — képviselték a kereslet e fejlődésének oroszlánrészét. A Delumeau által nemrég kiadott szintézis⁸² a XVII. századi francia külkereskedelemtől szóló számos munkából kiindulva, általános fellendülésről számol be, amely 1660 és 1690 között felgyorsul. Marseille és a levantei kereskedelem növekedése, Bordeaux, Nantes, La Rochelle, Saint Malo forgalmának növekedése, az Antillákkal való forgalom megszületése, a spanyol örökösödési háború első éveinek csapásai: a kép nagy vonalakban kirajzolódik. Abszolút gazdasági növekedésről van itt szó, amelyet a XVIII. század elejének nehézségei csak átmenetileg fékeztek meg. A legjelentősebbnek az látszik, hogy a nagykereskedelem stimuláló hatása messze túlterjedt a tengerparti vidékeken. Vessünk újból egy pillantást az amiensi görbékre. A textilkereskedelem forgalma nyílegyenesen emelkedik 1600 és 1630 között, lanyhul a „*Journées des Dupes*” és a Fronde között, az 1650-es években *újból nekilendül*, Colbert alatt szendereg és az 1680—90-es években olyan szintet ér el, amelyet az előző század legszebb éveiben sem ismertek soha. Itt még városi termelésről van szó. Márpedig az 1680—1690-es évek fellendülése legjelentősebb tényezőinek egyike a falusi ipar fellendülése, Picardiában és Beauvaisisben⁸³ vagy Languedocban⁸⁴ egyaránt. Alapvető tény: a távoli piacok vonzereje felfrissíti a vidék vérkeringését, lehetővé teszi helyenként az elhúzódozó mezőgazdasági depresszió hatásainak és a ciklikus krízisek viharos erejének csökkentését. Így Goubertnek módjában állt megfigyelni, hogy az 1709-es nagy tél idején, amely máshol olyan öldöklő volt, Beauvaisis manufakturális vidékein csak gyenge visszaesés történt. A gabonatermő gazdaság és a „modern” gazdaság közötti egyensúly, a fény és árnyék részaránya módosult. És a XVIII. század gazdasági növekedése ezért indult egy másként emelkedett színvonalról, mint a XV. századé.

Ami a XVIII. század ipari fejlődését illeti, a Pierre Léon által összegyűjtött, a növekedésre vonatkozó mutatók⁸⁵ felmentenek minket az alól, hogy más munkákat tanulmányozunk. Tudjuk, hogy Léon két szektort különböztet meg. Az egyik szektor gyors növekedést mutat és szerinte a földjáradék újrainvestálásához kapcsolódik, ide értendő a szénkitermelés (500-tól 700⁰/₀-ig), a fémipar, a gyapot- és festővászon (826⁰/₀), a selyemipar. A lassú növekedéssel rendelkező másik szektor (a hagyományos vászon- és posztóipar) Franciaország egészére vonatkozóan 61⁰/₀-os emelkedést mutat. De ez a nemzeti átlag erős vidékek közötti eltéréseket takar (143⁰/₀ Languedocban, 127⁰/₀ Champagne-ban, azonban csak 12⁰/₀ Normandiában). Az ilyen növekedés áldásos hatása a vidékek egyensúlyára, vitán felül áll. Ezzel szemben megvilágosításra vár az a kérdés, hogy mely okok tették ezt lehetővé? A belső kereslet nem korlátozódik a földjáradékosok kis kiváltságos szektorára. Ha a reálbér zuhanására és a paraszti tömegeknek Labrousse által vizsgált elszegényedésére gondolunk, ezt a folyamatot nem magyarázhatjuk meg, csak ha beiktatjuk a külső piacokat, nevezetesen a gyarmati piacokat. Azonban David Landes nyomán⁸⁶ megkockáztathatunk egy másik hipotézist. Feltételezhetjük, hogy a gabonaárak emelkedése bizonyos fokig felélénkítette a textiltermékek és a kommersz cikkek keresletét, nem a munkások vagy a mezőgazdasági bér-munkások részéről, akik, nagy számuk ellenére, sohasem voltak e termékek vásárlói, hanem a középparasztság részéről. A falusi lakosság e rétegének kismértékű megváltozása, mivel vagyona rendszeresen megengedett bizonyos kiadásokat a manufaktúrák termékeire, áldásosan hatott az iparra azzal, hogy több pénzt dobott a piacra. Ez a hipotézis, amennyiben igazolható, a Labrousse-féle séma revideálására kötelezne minket, valamint arra, hogy a mezőgazdasági ár—profit mozgás parabolikus görbéjét alkossuk meg.⁸⁷

Végül egy csomóba kell gyűjteni ezeket a variánsokat és egy ideiglenes modellt kell javasolni. Két út nyílik meg előttünk. Az egyik, királyi utat a közgazdászok egy kiváló csoportja, Marczewski és tanítványai nyitották meg számunkra. Vállalkoztak arra, hogy rekonstruálják „a francia gazdasági élet mennyiségi történetét”, visszafelé haladva, regresszív módszerrel, a jelenkortől a XVII. század végéig, a nemzeti költségvetésből nyert érték-aggregátumokat eszközként felhasználva. Olyan kísérlet ez, amit Angliára vonatkozólag Phyllis Deane és W. A. Cole könyve illusztrált.⁸⁹ Marczewski

„értekezése a módszerről”, és két, a francia mezőgazdasági terméknek szentelt (1700—1959) füzete elég élénk reakciót váltott ki olyan jelentős történészek részéről, mint Chaunu⁹⁰ és Vilar.⁹¹ Tekintsünk el azoktól a kritikáktól, amelyek az ismeretelméletből vagy a határtudományok határátlépési konfliktusaiból fakadnak, hogy csak a leginkább érdemleges ellenérveket vegyük figyelembe. A források kiválasztása („szórványos tájékoztatások a kor különféle írásaiból tallózva”), írja Toutain, talán nem elég megnyugtató annak számára, aki ismeri Vauban tévedéseit vagy a fiziokraták rövidlátását. Az évtizedekben való számolás vajon nem teszi-e absztrakcióvá egy olyan történelem minden konkrét adatát, amely éhínségeket, járványokat és forradalmakat élt át? Bármilyen komolyak is legyenek ezek a fenntartások, nem fognak meggyőzni, csak ha feltűnő eltérést állapítanak meg a „mennyiségi” módszer révén nyert eredmények és a hagyományos történelem eredményei között. Hogy véleményt nyilvánítsunk annak alapján, amit a XVII. századról — mezőgazdaság és népesség viszonylatában — írtak, az egymással megegyező és egymást alátámasztó nézetekről kell beszélnünk. A túlzott kritika veszélye az, hogy eldobjuk a modellt egyes források tökéletlensége miatt. Ha ennek ellenére sem követjük ezt az utat, annak az az oka, hogy nem teszi lehetővé számunkra a XVIII. század előtti kutatást. Márpedig hullámvázokat és igen hosszú időtartamokat akarunk feltárni. Sokkal lassúbb, úttalanabb, kelepcelével és tekervényekkel teli a másik út: jól-rosszul összevarrni a szövet különböző darabjait, és jobbra várni, felvázolni a fejlődés kronológiáját. Sematikusan, számolva a vidékek közötti eltérésekkel, öt korszakot különböztetünk meg.

I. Kiinduló pont: az 1450—1480-as évek. Pusztasággá vált földek, a több mint harmadával — helyenként felével — megcsonkított népesség, az 1328-as szinthez képest a termelés általános mélypontja, egy hét évszázados görbe (XI—XVIII. század) legmélyebb pontján vagyunk, ami az össztermelést illeti. De míg a profit és a járadék vegetál, a munkaerőpiac kedvező a munkások számára. A szegények számára — legalábbis azoknak, akik voltak olyan szerencsések, hogy életben maradtak — ez a bőséges étkezés időszaka. Bár a kemencébe kisebb kenyér kerül, a bérmunkásoknak sikerül elérniük, hogy nagyobb részt fogyaszthassanak belőle.

II. Két, típusában és jelentőségében különböző növekedés folyik le körülbelül azonos időbeli határok között: 1480—1500-as kezdettel 1560-ig Languedocban, 1580—85-ig bezáró-

lag a „párizsi” Franciaországban. A demográfiai fellendülés a nagy tömegek világában megelőzi és túlhaladja a mezőgazdasági termelés fellendülését, ami sokkal inkább a földterület növekedéséből, mint a technikai fejlődés következtében áll elő, és nagyon korán tetőzik (1520—30). A vidék szempontjából ez relatív növekedés, regenerálódás és nem abszolút haladás. Mégis, bár az össztermelésben kisebbségben van, az ipari munka jelentősen fellendül, egyes szektorok átállnak a luxuscikk termelésről a tömegcikk termelésre. Emellett a piac kiterjedése, s a kevés, de tartós technikai felfedezés jelent előrehaladást ebben a században. Az abszolút növekedés az egyetlen „modernitás”, amelyről nem esik szó. Az áremelkedés és az amerikai fém szerepét, mint szimptomákét és okokét, a megfelelő határok közé kell helyezni. Időrendi szempontból — ahogy Jean Bodin hangsúlyozza, 1568-tól — bizonyos késéssel követi a népesség növekedését és a kereskedelmi tevékenység kiterjesztését. A kereslet nyomása már jóval a potosii bányák megnyitása előtt kifejthette hatását; gazdaságilag az áremelkedésnek az össznövekedésre ható lökése, paradox módon, sokkal gyengébb, mint a termelésé: egy fordított XVIII. század. Társadalmi téren hatásai csak fokozták a járadék, a profit és a bér egyenlőtlenségeit, az alapvető létszükségleti cikkek volumenének csökkenése mellett.

III. Hosszan tartó pangás, amely a XVI. század politikai-vallási zavargásai után vidékenként 1660-ig vagy 1680—1690-ig tart. De különböző hatású ez a pangás, a szerint, hogy valaki a mezőkön dolgozott-e, vagy pedig műhelyben, vagy üzletben tevékenykedett-e. Itt uralkodik az a szerencsétlen érettség, amelynek titkát Le Roy Ladurie olyan kitűnően fedte fel: a nyomor, a kelepccék, a növekvő nehézségek, a torlódó akadályok időszaka, mikor a bruttó termelés hosszú időn keresztül állhatatosan egy helyben topog, mikor a népesség ebből kifolyólag kénytelen lelassítani szaporodását, amikor a tőkék visszafordulnak a járadék felé. Elsősorban az állam szörnyű adóztatása, sokkal inkább, mint a fém beáradásának csökkenése, nyomja le a tiszta jövedelmet és hangsúlyozza az alapvető arányt, amely az emberek száma és a létszükségleti cikkek volumene között fennáll. Hogy a társadalmi és kulturális pangás hatást gyakoroltak az „üzleti” világra, ez nem kétséges: gondoljunk a hivatalokba, a törvényesen létesített járadékokba, és a földbe történt befektetésekre. Mégsem tudták megakadályozni, az átmeneti depressziók ellenére, a jövőt hordozó embrionális világnak a fejlődését: a nagykereskedel-

mét, az iparét, a kapitalizmusét. Másrészt az „árindexek” sohasem voltak olyan csalókák, mint a XVII. század első éveiben, legalábbis ha izolálják őket más tényezőktől. A pénziány harminc vagy negyven évvel előbb kezdődik, mint az árak emelkedése, és hatása kettősnek látszik: a végletekig fokozza az államkincstár mohóságát, csökkenti a követelések fizethetőségét, amit ugyanennek a pénzügyi presszióknak folytán és általában a demográfiai krízis következtében, már sikerült elérni.

IV. 1660—1680-tól lényeges fordulat következett be a búzatermelő gazdaság és a gazdasági élet kapitalista szektorai közötti viszonyban, a népesedés visszaesésével, a mezőgazdasági termelés hanyatlásával, a nemesfém-árak hosszantartó baisse-ével. A felső küszöb, amelyet a táplálásra váró szájak száma túllépett, jelentette az ív végleges megtörését. Mindamellet semmi sem indokolja, hogy a XIV. század és a XV. század elejének katasztrófáját itt újra felidézzük, sem a fordulat kiterjedését, sem természetét tekintve. A nagykereskedelem és a falusi ipar ekkor terjed el mindenütt teljes mélységében vidéken, miközben fennmaradnak a hagyományos gazdaság csökevényei. Ekkor valósul meg az, amit Giovanni Botero állít, a XVI. század végétől:⁹² „a föld tápláló erejének” rugalmatlansága és az ipari munka korlátlan kapacitása, az ember teremtő ereje közötti ellentét.

V. A XVIII. század fellendülése, ha nagy vonalaiban a legjobban ismert is, kétségkívül a legtöbb interpretációs nehézséget okozza. Ugyanúgy, mint a XVI. század fellendülése, ez sem torkollik Franciaországban valódi „take-off”-ba. Elfogadhatjuk, hogy Franciaország sohasem ismerte, még a XIX. században sem, a valódi „take off”-ot.⁹³ Azonban ha François Gouberttel összevetjük az angol és a francia gazdasági növekedést a XVIII. században, érdekesen hasonló fejlődési ritmusok létezését állapíthatjuk meg, bár egyedül Anglia valósította meg a döntő technikai változásokat. Említenünk kell-e azokat a konkrét problémákat, melyeket Angliának meg kellett oldania: a faanyag hiányát, az energiahiányt, a munkaerőhiányt? Ez már a minőségi változók egy csoportján belül túl esik azon a kvantitatívon, amit történelmi szükségszerűségnek kellene tartani. Egy másik szuggesztív megközelítés: A kétféle francia gazdasági növekedés (XVI. és XVIII. század) különbségei szembeötlőek. A XVIII. századi mezőgazdasági fellendülés pénzügyi stabilitás közepette játszódik le, sokkal inkább a demokráfiai nyomást tükröző ármozgásnak, mint

a mezőgazdasági termelés előrehaladásának a következménye: sokkal magasabb szintről indul, mint a XV. században, de merev maradt. Azonban — és talán ezt tarthatjuk közös vonásnak — szemben ezzel a merev, rugalmatlan kínálattal a népesség növekszik és megsokszorozódik. 1789-ben szembe-tűnő a csavargók és a kóborlók áradata, a koldulás elterjedése, amit az alkotmányozó nemzetgyűlés is tárgyal. Átmeneti krízis-jelenség? Ez meglepő volna annak, aki ismeri az 1779—1787-es periódus magas halálozási számát. Fel lehetne tenni a kérdést, hogy nem ugyanolyan típusú, de sokkal hangsúlyozottabb megtorpanással találjuk-e szemben magunkat, mint a XVI. század végén? Ha ez a hipotézis beigazolódik, Micheletnek csak a rövid időszakra vonatkozólag lenne igaza és a forradalom, valamint a császári hódítások sokkal inkább egy malthusi zsákutca gyümölcseinek tünnének, mint a termelő-erők élénk fellendülésének. Ami azonban gyökeresen megváltozott IV. Henriktől XVI. Lajosig, az az ipari és kereskedelmi tevékenységek aránya: a felvilágosodás századának döntő eredménye. Túl a vidékek közötti különbségeken — gondoljunk mindig Lucien Febvre egy mondására: „Franciaország maga a sokféleség” — görbéink bizonyítják a két, eltérő ritmusban fejlődő világ egyre fokozódó együttélését és egymásbefonódását, három évszázadon keresztül. Nevezzük Braudel professzor nyomán⁹⁵ ezeket anyagi kultúrának és kapitalizmusnak. A gabonatermelő vidékek tág horizontján ciklikus ritmust észlelünk, ahol a fellendülés csak regenerálódás és kegyetlenül állandósult küszöbök, kétségbeejtő visszaesések tapasztalhatók. Nagyon hosszú időre bizonytalan egyensúly, de sorozatos egyensúlyvesztésekkel. Engesztelhetetlen erőszak világa. A hagyományos társadalom pórusaiban növekednek az ipar és a nagykereskedelem tevékenységei. Kétségkívül ezek is töréseket szenvednek. Azonban a XV. század végétől a XVIII. század végéig mozgásuk összességében emelkedő tendenciát mutat. A város lassanként megtermékenyíti a vidéket és kétségkívül ebben kell keresni az „eredeti tőkefelhalmozás” titkát, amelyet Marx a földművesek kisajátításában vélt megtalálni. Evolúció, és holnap Forradalom.

JEGYZETEK

¹ J. Marzewski. Histoire quantitative. Buts et méthodes. Cahiers de l'Institut de Science Economique Appliquée. Série AF, N°1, juillet 1961.

² P. Chaunu. Séville et l'Atlantique, Paris, 1959.

- ³ Főleg cikkében: „Histoire et Sciences Sociales: la Longue Durée”, *Annales*, octobre-décembre 1958.
- ⁴ François Furet. „Sur quelques problèmes posés par le développement de l'histoire quantitative”, *Information sur les sciences sociales* 7 (1), Paris, 1968.
- ⁵ E. Labrousse, Esquisse du mouvement des prix et de revenus en France au XVIIIe siècle, 1933.
- ⁶ J. Meuvret. „Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime”, *Population*, 1946.
- ⁷ P. Goubert, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1930, Paris, SEVPEN, 1960.
- ⁸ R. Baehrel, Une croissance: la Basse Provence rurale, Paris, SEVPEN, 1961.
- ⁹ E. Le Roy Ladurie. Les Paysans du Languedoc, Paris, SEVPEN, 1966.
- ¹⁰ P. Deyon. Miens au XVIIe siècle, Mouton, Paris-La Haye. 1967.
- ¹¹ E. Roy Ladurie. „Voies nouvelles pour l'histoire rurale” *Etudes rurales* (publication de la VIe Section de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes), Avril-septembre 1964.
- ¹² I. m.
- ¹³ M. Baulant et J. Meuvret. Prix des céréales extraits de la mercuriale de Paris. 2 volumes, Paris, SEVPEN; 1960—1962. A görbe: Pierre Chaunu, La civilisation de l'Europe classique, Paris, Arthaud, 1966. c. művéből.
- ¹⁴ Goubert i. m. 7. jegyzet.
- ¹⁵ P. Chaunu i. m. 13. jegyzet.
- ¹⁶ Gaston Imbert, Des mouvements de longue durée Kondratieff, 1959, 402—404. l.
- ¹⁷ Le Roy Ladurie i. m.
- ¹⁸ Jean Meuvret, „Les mouvements des prix de 1661 à 1715”, *Société de statistique de Paris*, 1944.
- ¹⁹ P. Gubert i. m. 7. jegyzet.
- ²⁰ R. Romano, „Tra XVI. e XVII. secolo, una crisi economica”. *Rivista storica italiana*, 1963.
- ²¹ P. Chaunu, „Le renversement de la tendance majeure au 17e siècle”. *Studi in onore di Amintore Fanfani*.
- ²² Id. a 9. jegyzetet.
- ²³ Id. a 8. jegyzetet.
- ²⁴ Id. a 13. jegyzetet.
- ²⁵ Pierre Vilar, Histoire et notion marxiste de la genèse du Capital. Konferencia 1953. III.
- ²⁶ Id. a 16. jegyzetet.
- ²⁷ Earl J. Hamilton. American Treasure and the Price Revolution in Spain, Cambridge, 1934.
- ²⁸ Id. az 5. jegyzetet.
- ²⁹ Id. Ernest Labrousse bevezetését „L'Histoire Sociale”, Paris, P.U.F., 1967. c. munkához.

³⁰ D. Zolla, Les variations du revenu et du prix des terres en France. *Annales de l'Ecole Libre des Sciences politiques* (1893).

³¹ Pierre Vilar, La Catalogne dans l'Espagne moderne, Paris, SEVPEN, 1965.

³³ A. Daumard, „Maisons de Paris et propriétaires parisiens au XIXe siècle”.

³⁴ Id. a 31. jegyzetet.

³⁵ D. Landes, „The statistical study of French crises”, *Journal of Economic History*, 1950.

³⁶ Mme Baulant könyve sajtó alatt.

³⁸ 1965. évi vita (közletlen).

³⁹ François Crouzet, *Annales*, mars-avril 1967.

⁴⁰ F. Braudel, „Pour une histoire sérielle”, *Annales*, mai-juin 1963.

⁴¹ M. Fleury et L. Henry, Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien.

⁴² Id. a 7. jegyzetet.

⁴³ J. Dupaquier, Sur la population française au XVIIe et au XVIIIe siècle. *Annales* 1968.

⁴⁴ Id. a 13. jegyzetet.

⁴⁵ Id. a 29. jegyzetet.

⁴⁶ Id. a 13. jegyzetet.

⁴⁷ Actes du Colloque International de Démographie Historique. Liège, avril 1963.

⁴⁸ uo.

⁴⁹ Id. a 43. jegyzetet.

⁵⁰ P. Goubert, „Recent Theories and Research in French Population between 1500 and 1700”, *Population in History*, Arnold, London 1965.

⁵² J. M. Pesetz et E. Le Roy Ladurie, *Villages désertés*, Paris, SEVPEN, 1966.

⁵³ Id. az 50. jegyzetet.

⁵⁴ Id. a 8. jegyzetet.

⁵⁵ Id. a 31. jegyzetet.

⁵⁶ J. Bourgeois-Pichat: „Evolution générale de la population française depuis le XVIIIe siècle”, *Population*, 1951; J. C. Toutain, „La population de la France de 1700 à 1959”, *Cahiers de l'Institut de Science Economique Appliquée*. Série AF N° 3, janvier 1963.

⁵⁷ Id. a 43. jegyzetet.

⁵⁸ E. Le Roy Ladurie, „Démographie et funestes secrets”, *Annales historiques de la Révolution Française*, octobre-décembre 1965. „Révolution française et contraception”, *Annales de démographie historique*, 1966.

⁵⁹ Id. a 43. jegyzetet.

⁶⁰ E. Baratier, La démographie provençale du XIIIe au XVIe siècle (a XVIII. sz.-ra vonatkozó összehasonlító számadatokkal), Paris, SEVPEN, 1961.

- ⁶¹ J. C. Toutain, Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1758, *Cahiers de l'Institut de Science Economique Appliquée*, Série AF 1 et 2, juillet 1961.
- ⁶² Id. a 8. jegyzet.
- ⁶³ uo.
- ⁶⁴ Id. a 11. jegyzetet.
- ⁶⁵ Id. a 9. jegyzetet, 30. ábra.
- ⁶⁶ V. Carrière, Les épreuves de l'Eglise de France au XVIIe siècle.
- ⁶⁷ Antonio Serra, Breve trattato delle cause che fan abondare i regni d'oro e d'argento, dove non miniere, 1614.
- ⁶⁸ Id. a 31. jegyzetet.
- ⁶⁹ Nef, A comparison of industrial growth in France and England, *Journal of Political Economy*, 1930.
- ⁷⁰ Maugis, La Sayetterie d'Amiens 1480—1578, *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 1907.
- ⁷¹ Cornaert, La draperie-sayetterie d'Hondschoote, 1930.
- ⁷² B. Grille, Les origines de l'industrie métallurgique.
- ⁷³ Deyon, i. m. 10. jegyzet.
- ⁷⁴ Richet, „Une société commerciale Paris—Lyon dans la deuxième moitié du XVIe siècle”, Société d'Histoire de Paris et de l'Île de France, 1965. májusi konferenciáján elhangzott előadás.
- ⁷⁵ Id. a 40. jegyzetet.
- ⁷⁶ Id. a 2. jegyzetet.
- ⁷⁷ H. Grice-Hutchinson, The School of Salamanca, Oxford 1952., P. Vilar (Mélanges offerts à Marcel Bataillon, Bordeaux, 1963).
- ⁷⁸ Id. a 73. jegyzetet,
- ⁷⁹ Pierre Jeannin, Les comptes du Sund, *Revue historique*, 1964.
- ⁸⁰ Charles Wilson, England's Apprenticeship (1603—1763), London, 1965.
- ⁸¹ J. Delumeau, Le commerce extérieur français au XVIIe siècle, XVIIIe siècle, 1966.
- ⁸² Id. a 7. jegyzetet.
- ⁸³ Id. a 9. jegyzetet.
- ⁸⁴ Pierre Léon referátuma az 1960-as stockholmi nemzetközi gazdaságtörténeti konferencián.
- ⁸⁵ Id. a 35. jegyzetet.
- ⁸⁶ Landes, i. m.
- ⁸⁷ Id. az 1., 56., 61. jegyzeteket.
- ⁸⁸ Ph. Deane et W. A. Cole, British Economic Growth, 1688—1959, Cambridge University Press, 1962.
- ⁸⁹ *Cahiers Vilfredo Pareto*. Genève, 1964.
- ⁹⁰ *Revue Historique*, avril-juin 1965.
- ⁹¹ Giovanni Botero, Delle cause della Grandezza delli Città.
- ⁹² Marczewski, „Y a-t-il eu un take-off en France?”, *Cahiers de l'Institut de Science Economique Appliquée*, Série A.D. N° 1, mars 1961.
- ⁹³ Id. a 39. jegyzetet.
- ⁹⁴ F. Braudel, *Civilisation matérielle et Capitalisme*, Paris, A. Colin, 1967.

III.

Maurice Lévy-Leboyer:

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS FRANCIAORSZÁGBAN A XIX. SZÁZADBAN

Előzetes eredmények

Két tény jellemzi a XIX. századi francia gazdaságról szóló tanulmányokat.

1. A „take-off” fogalom használata az ipari forradalom fogalma helyett. Egyik is, másik is ugyanazt a valóságot tárja — a hagyományos agrárstruktúrák végleges megszűnését az iparosodó országokban, amelyekben ebből kifolyólag végbemegy a termelési tényezők újraelosztása, új demográfiai egyensúlyt alakítanak ki, belekezdenek a társadalmi értékek és az osztályok hierarchiájának átalakításába stb. Azonban alapvető különbség is van közöttük: az ipari forradalom eszméje feltételezi, hogy a történetírás elsősorban a hosszútávú problémák iránt érdeklődik, míg a „take-off” tanulmányozása egyes szerzőknek azt a szándékát fejezi ki, hogy felfedjék a struktúrák változását irányító mechanizmusokat, és általában egy húsz- vagy harmincéves periódus időbeli lokalizálásához vezet, amikor a termelés döntő módon növekedni kezdett, a struktúrák visszavonhatatlan evolúcióját jelezve.

2. A take-off hiánya Franciaországban. Marczewski professzor 1963-ban a konstanzi konferencián előadott beszámolójában kijelentette, hogy nem talált Franciaországban olyan gyorsulási periódust, amely megfelelné a „take-off” szakaszának. Az általa kimutatott maximális növekedési ráták nem-hogy meghaladnák az ipari növekedés területén az évi 8⁰/₀-ot, mint számos más országban történt, hanem 3,52⁰/₀-ot mutatnak 1830-tól 1840-ig (pontosabban 1825—1834 és 1835—1848 között). Sőt, és ez talán magyarázatot ad az előbbire, Marczewski professzor nem talált Franciaországban olyan vezető szektorokat sem, mint a gyapotipar és a vaskohászat az angol ipari forradalomban. Ha elfogadjuk az ilyen szektor kritériumaként az átlagosnál 20⁰/₀-kal nagyobb növekedési ütemet (és az ipari termelés 2⁰/₀-kánál nagyobb relatív súlyt hozzáadott értékben), egy egész sor szektort találunk, amely egymást követően a motor szerepét játszotta: a gyapjú 1786—1840 és 1880—90-ben, a selyem 1807—50 és 1870—90-ben, a cu-

kor 1807—30, 1850—70 és 1880—90 között, a bőr 1850—60 között, a juta 1860—1890 között, a műanyag textiliák 1900—10 között, és az alapanyagtermelő iparok: a szén (1786—1870), a fém- (1830—1910) és a vegyipar (1860—1900). Hozzá kell még tennünk, hogy a növekedési ütemek és a relatív súlyok nem voltak elég erősek ahhoz, hogy magukkal ragadják a gazdasági életet — csak 1900 után.

1. tábla

Franciaország — Vezető ipari szektorok

Év	Fogyasztási cikket		Termelési eszközöket		Összesen	
	előállító ipar relatív súly	növe- kedési ráta	előállító ipar relatív súly	növe- kedési ráta	relatív súly	növe- kedési ráta
1786—1807	14,6	5,1	3,9	3,2	18,5	4,7
1807—1830	18,5	4,7	8,4	6,9	26,9	5,4
1830—40	19,5	5,6	18,9	5,7	38,4	5,6
1840—50	9,8	4,8	21,1	4,9	31,1	4,9
1850—60	4,4	4,2	27,7	4,9	37,1	4,7
1860—70	2,1	5,9	25,6	4,3	27,7	4,4
1870—80	3,0	3,5	8,0	6,0	11,0	5,3
1880—90	15,7	2,9	25,0	4,4	40,7	3,8
1890—1900	7,0	3,5	44,8	7,5	51,8	6,9
1900—09	1,6	15,2	45,8	4,2	47,8	4,5

Forrás: J. Marczewski, *The Take-off Hypothesis and Frened Experience*, p. 179. és köv. — W. W. Rostow: *The Economics of Take-off into sustained growth* (1965) c. kötetben.

A legtöbb országban jelentkező ipari gyorsulás ténye és a take-off nyilvánvaló hiánya Franciaországban — ez előtt az ellentmondás előtt állva, a történésznek választania kell, vagy pedig magát a fogalmat vetjük el, mert olyan fejlett országok, mint Franciaország, de nem úgy Anglia, úgy látszik nem ismerik a gyors növekedést. Vagy pedig más periódusok felé fordulunk, hogy a kívánt gyorsulást azokban feltaláljuk — akár a XVIII. században, bár 1701-től 1790-ig az átlagos növekedési ütemek csak az évi 1,9⁰/₀-ot érték el, Marczewski szerint, akár a XX. században, bár a XIX. század végén több fiatal országban általános 6⁰/₀-os növekedési rátákat Franciaországban csak 1945 után érték el. Végül nem marad más hátra, mint az a lehetőség, hogy újból előről nekifogjunk a problémáknak, a tízéves átlagokon túl a termelés évi válto-

zásait keresve, és megvizsgálva, hogy a „take-off” fogalmat nem lehet-e felülvizsgálni és a francia esetre alkalmazni.

A. Az évi statisztikai idősorok

A különböző sorok, melyeknek statisztikai alapjait a függelékben mutatjuk be, együttesen egy állandó, de viszonylag szerény növekedési ütemet mutatnak: 2,56⁰/₀-ot évenkénti átlagban az ipari termelésben, az építőipar nélkül (2,58⁰/₀-ot az építőiparral együtt), 1815 és 1913 között. A gazdasági életet tehát elég gyenge növekedési ütemek jellemzik, megközelítően olyanok, mint a Marczewski és Markovitch által feltüntetett ütemek (2,73⁰/₀, illetve 2,08⁰/₀). Talán még alacsonyab-
bak lennének a kapott eredményekhez képest, ha lehetséges volna a felhasznált sorok számát bővíteni, és nagyobb pontossággal követni a gazdasági tevékenységet minden vizsgált ágazatban.

2. tábla

Év	Franciaország — A termelés évi növekedési rátái				
	A. Ipar, beleértve az építőipart %	Az ISEA indexe szerint %	Év	B. Ipar, a jelen index szerint	
				ép. iparral együtt	ép. ipar nélkül
1807—20	—	2,4	1815—25	5,31	3,40
1820—30	2,86	2,8	1825—35	1,37	2,42
1830—40	3,52	2,9	1835—45	3,65	3,22
1840—50	2,45	1,7	1845—55	2,60	2,85
1850—60	2,76	2,3	1855—65	3,16	2,33
1860—70	2,72	1,6	1865—75	0,55	1,56
1870—80	2,75	1,6	1875—85	1,80	1,52
1880—90	2,20	1,5	1885—95	1,69	2,09
1890—09	2,85	2,0	1905—10	4,44	4,58

Forrás: (A) J. Marczewski, Some Aspects of the Economic Growth of France. 1660—1958, Economic Development and Cultural Change, IX, (1961) no. 3. p. 369. és köv.

(B) T. Markovitch, L'industrie française de 1789 à 1964. Source et Méthode, p. 214. és köv.

A globális termelési sorok valóban nem érdemelnek teljes bizalmat. Először is az évenkénti sorok száma szükségképpen nem elegendő. Általában nem ismerjük az ipari tevékenység eredményeit, ha a nyersanyagokat nem tartotta nyilván a vámhivatal. Ami az egyes ágazatokat illeti, nem

vettük itt számításba a fa- és bútorigart (ami mégis 5,94⁰/₀-ot képviselt az 1820 és 1860 közötti időszak ipari termelésében), vagy a bőrigart (4,46⁰/₀), a papír- és nyomdaipart (0,96⁰/₀), az üveg-, fajansz-, kerámia-ipart (0,85⁰/₀). Megpróbáltunk egy helyettesítő számítást végezni: a leniparra (2,47⁰/₀) és a gyapjúiparra (5,14⁰/₀) vonatkozóan, de az alkalmazott eljárás vitatható. Ugyanígy a selyemipar esetében is okunk van fenntartással élni, mivel a lyoni selyem helyzete, amelynek statisztikáit elkészítették, a század első harmadában a francia fogyasztásnak csak 67⁰/₀-át jellemzi. Végül, ha el is fogadjuk, hogy az idősorok hitelessége kielégítő, a gazdasági tevékenység mérése így is bizonytalan marad. A termelési mutató a nyersanyagok fogyasztását követi, nem az abból készült termékek valóságos felhasználását: egy textil rost más munkát igényel, ha az ipar standard szöveteket készít, vagy ha ruhadarabokat. Ugyanaz a fém átalakítható fém árucikké, páncéllemezzé vagy géppé. A súlyozási együtthatók is számolnak a problémának ezzel az aspektusával. Egy azonban bizonyos: mindent összevéve korlátozott mértékben valószínű, hogy az iparnak a felhasznált anyagok mutatóin keresztül való követeése lelassítja fejlődését. Megfordítva: egyes kollektív tevékenységek rekonstruálása (például a kenyér és alkohol esetében, melyet előzőleg házilag állítottak elő, és apránként engedtek át a piacnak) azzal a kockázattal jár, hogy a termelés ritmusát mesterségesen felgyorsítjuk, mert itt nem a termelés növekedését mérjük, hanem egy olyan tevékenység átvitelét, mely maga nem változott. Nehéz a priori tudni, hogy egy termelési görbe túl gyors vagy túl lassú növekedést mutat-e.

A jelenlegi esetben kedvező esélyünk van arra, hogy a hibák megsemmisítik egymást. Nem találtunk olyan szektort, amelynek növekedése érezhetően meghaladja az átlagot, el kell fogadnunk tehát, hogy minden sor a gazdaság alaptendenciáját tükrözi, és hogy a növekedési ráták homogének. Két szektor képez talán kivételt ez alól a szabály alól: az új textilek, de ezek fejlődését mesterségesen lelassítottuk (vö. Függelék B paragrafusával), és az alapanyagtermelő iparok — azonban ezek tanulmányozásához jól dokumentált tanulmányokkal rendelkezünk a bányák adminisztrációja révén. Marad a megmunkálás problémája, azaz az elemi műveleteken, a textiliparban a fonás-szövésen, vagy a fémek finomításán túlmenő munka. Ellenőrizni kell, hogy a tulajdonképeni megmunkálást magukba foglaló görbék — a fémek át-

alakítása, a szövetek megmunkálása és a konfekció, valamint az eddig elhanyagolt összes szektor (fa, bőr, üveg stb...) — alapvetően eltérőek-e mutatóinktól. Ebből a célból már nem évi, hanem évtizedes mutatót készítettünk az elhanyagolt szektorok termeléséről és ezt arra használtuk fel, hogy egy, a miénknél teljesebb mutatót készítsünk. Ezek a számítások (ld. 3. tábla) azt mutatják, hogy indexeinket jellemzőnek lehet tartani a gazdasági élet egészére, mert — bár évtizedes alakra épültek — nem különböznek érezhetően az ISEA (Institut des Sciences Economiques Appliquées) mutatóitól (ld. 4. oszlop).

3. tábla

Franciaország. Az ipari termelés indexei. 1815—1913
Tízévi átlagok (bázis: 1885—1894 = 100)

Év	Jelen index		Hiányzó ágazatok	Globális mutató	Az ISEA indexe	
	építő- ipar nélkül	építő- ipar- ral			I.	II.
1803—12	—	—	—	—	18,02	15,48
1815—24	19,40	21,04	24,45	22,36	23,86	20,05
1825—34	24,94	27,03	28,73	27,65	31,47	26,65
1835—44	34,03	36,59	24,72	32,27	41,88	36,80
1845—54	44,13	42,86	47,32	44,49	49,49	43,65
1855—64	59,66	64,28	56,58	61,36	62,44	57,36
1865—74	70,11	72,92	70,22	71,82	73,10	70,56
1875—84	85,27	90,49	86,25	88,57	86,64	84,52
1885—94	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1895—04	124,79	122,02	133,37	122,02	121,32	122,34
1905—13	173,97	164,05	175,17	164,05	146,70	148,73

Forrás: Markovich i. m. 214. l., az ISEA mutatói alapján.

*

A hipotézisek

A francia gazdasági növekedés nem egyszerűen viszonylag szerény ütemével, indexeinek viszonylagos alacsonyásával, hanem sokkal inkább ritmusának változásaiban tér el más országokétól. A nemzeti tanulmányok többsége gazdasági eredetű gyorsulási fázisokat tüntet fel, például egy vasúthálózat megnyitását vagy egy új mezőgazdasági szektor bevezetését követően. Franciaországban nem találunk egyetlen hosszabb gyorsulási szakaszt sem az ipari termelésben az építő-

ipar nélkül. A maximumok egyébként a balszerencsés kimenetelű politikai és katonai eseményeket követték és nem tettek mást, mint részben kompenzálták azokat. 1815—20-ban 3,74 százalékos évi fejlődést tapasztalunk, amely az utána következő két ötéves időszakban rögtön süllyedő irányzatba ment át (3,05⁰/₀ és 1,46⁰/₀); a 3,87⁰/₀ 1850—55-ben abnormálisan alacsony növekedési rátára következett (1,83⁰/₀ az 1845—50-es években), és 1905—10-ben rekord százalékarányokkal, növekedési ütemekkel találkozunk, hosszú stagnálás után. Sőt, ott, ahol hosszú sorozatokkal rendelkezünk, a növekedési ütemek alakulását mintha befolyásolná a Nyugat-Európa jellemző évszázados süllyedő irányzat. Angliában az átlag 1815 és 1840 között 3,65⁰/₀, de ha a periódust 1855-ig meghosszabbítjuk: 3,58⁰/₀. Ezután a süllyedés szemmel látható: 2,27⁰/₀ 1855-től 1890-ig és 1,46⁰/₀ 1910-ig. Franciaországban is mutatkozik ugyanez a tendencia az érettségre: 2,98⁰/₀ 1815-től 1845-ig, 2,56⁰/₀ 1845-től 1865-ig, 1,64⁰/₀ 1865 és 1890 között. De itt a tendencia korai és átmeneti jellegű. 1890-en túl nem folytatódik tovább. Tíz évenként a növekedési ráták ismét emelkednek, még az ISEA idősoraiban is, amelyek azonban csak szerény növekedést mutatnak 1914 előestéjén. Markovitch szerint 1,5⁰/₀-ról 2,0⁰/₀-ra, Marczewski szerint 2,20⁰/₀-ról 2,85⁰/₀-ra emelkedik 1895-től 1913-ig a növekedési ütem, a mi számításaink szerint pedig (illetve 1898-tól kezdve saját adatainkat az INSEE [Országos Statisztikai Intézet] adataival helyettesítve) az 1875—1885-ös 1,52⁰/₀-ról 3,03⁰/₀-ra, az 1890 és 1910 közötti időszak évtizedes átlagára. A probléma tehát abban áll, hogy választ keressünk a kérdésekre:

1. Miért részesült Franciaország lényeges 2,5⁰/₀—3,0⁰/₀-os ütemű gazdasági növekedésben a XIX. század két első harmadában? — 2. Miért tört meg ez a növekedés idő előtt és abnormálisan alacsony szinten? — 3. Végül, az 1890—1913-as éveket miért jellemzi a francia gazdasági élet folyamatos újrafellendülése?

Az *expansió*. A béke helyreállása természetesen a külkereskedelem látványos újjáéledésére vezetett a napóleoni háborúk után (a „megengedett” import volumene 10,69⁰/₀-os emelkedést mutat évenként 1815 és 1820 között, a blokád éveinek reakciójaként) és az építőipar hasonló megújulását idézte elő (az ipari termelés 3,74⁰/₀-os ütemű emelkedést mutat ugyanezekben az években, valójában 5,31⁰/₀-ot, ha beleértjük az építőipart is), valószínűleg a munkálatok ezt megelőző szünetelése miatt, az idegen megszállás következtében.

De ezen a helyreállítási időszakon túl, a század eleji erős növekedés két tényezőnek köszönhető:

A mezőgazdasági prosperitásnak, amely 1815-től 1840-ig mérsékelt (a mezőgazdasági termelés 1,70⁰/₀-os átlagos évi ütemben növekedett), 1865-ig erőteljesebb volt (2,62⁰/₀, ha eltekintünk az 1850—55 évektől, melyeket a rossz gabonatermelés befolyásolt). Kedvezett az árak emelkedése. A mezőgazdasági cserearány (a mezőgazdasági termékek ára osztva az ipari termékekével), amely a vidék tényleges vásárlóerejét méri, 32,3⁰/₀-kal emelkedett 1810 és 1880 között Marczewski egyik számítása szerint, és 16,9⁰/₀-kal Sauvy szerint. Egy nem évtizedes, hanem ötéves analízis a rátának három feltűnő javulási fázisát tünteti fel; 1810—15, 1835—45 és 1865—80 (vö. 1. ábra). A további kiegészítő számítások lehetőségét fenntartva feltételezhetjük, hogy a termelés emelkedése, amennyiben folyamatos és tartós volt, szilárd stabilitást adott a vidéknek és hogy a cserearány növekedése minden esetben a gazdaság erőteljes fejlődését váltotta ki. A külfölddel folytatott kereskedelem expanziója az egész perióduson keresztül végig folytatódott: a külkereskedelem, amely 1830-ban a nemzeti bruttó termelésnek csak 13⁰/₀-át tette ki, 1850-ben elérte a 19⁰/₀-ot, 1860-ban 29⁰/₀-ot, és 1870-ben már 41⁰/₀-ot. Az export volumene 4,56⁰/₀-os átlagos évi ütemben fejlődött 1815-től 1875-ig. Ez a tény különösen fontos, mivel rossz terméseredmények esetén a külső piacok segítséget nyújthattak a belső értékesítés csökkenésének kompenzálásában: az export növekedési üteme 1820—25-ben és 1835—40-ben négyszerese, az 1850—55-ben és 1860—65-ben ötszöröse a mezőgazdasági termelés növekedési ütemének. Röviden, az ipar még hosszú ideig a mezőgazdaságra volt utalva. Közvetlenül, mivel a mezőgazdasági prosperitás 1840 után maga után vont a gazdasági élet prosperitását, közvetve, mivel a nemzetközi kereskedelem a trópusi termékek értékesítéséhez kapcsolódott, majd a gabona értékesítéséhez az 1840-es évek angol és amerikai intézkedései után. A francia export volumene egyébként átlagosan 3,01⁰/₀-kal növekedett 1840 előtt, és 6,03⁰/₀-kal 1840 és 1865 között, a külkereskedelmi cserearányok pedig 23⁰/₀-os emelkedést mutatnak 1835 és 1850 között, igaz, hogy ez a következő huszonöt évben teljességgel megszűnt (vö. 4. tábla).

A stagnálás. A nagy mezőgazdasági depresszió az 1870-es évek végén kezdődik, mégis mintegy 10—15 évvel korábban, 1867 és 1870 között a francia expanzió már megállt. Ez kitűnik, ha a tíz- vagy ötéves átlagokból számoljuk a növekedési

4. tábla

Franciaország
A termelés és a külkereskedelem növekedési rátái

Év	Ipar (építőipar nélkül)	Mező- gazdaság	Export	Import
	%	%	%	%
1815—20	3,74	2,01	2,98	11,69
1820—25	3,05	1,65	4,46	5,26
1825—30	1,46	1,26	0,57	3,12
1830—35	3,36	2,23	2,79	2,81
1835—40	3,07	1,33	4,25	6,94
1840—45	3,36	2,11	3,43	3,81
1845—50	1,83	3,02	6,19	-2,65
1860—65	2,19	1,94	5,93	11,16
1865—70	1,16	0,70	9,16	4,33
1870—75	1,96	0,53	8,43	6,61
1875—80	1,91	-1,51	3,89	5,57
1880—85	1,32	0,48	5,67	2,54
1850—55	3,87	-2,11	-0,14	6,93
1855—60	2,36	3,39	0,49	0,51
1885—90	1,94	-0,20	2,44	1,79
1890—95	2,20	0,91	0,64	0,71
1895—00	2,69	0,92	3,16	1,50
1900—05	2,64	1,49	2,88	0,21
1905—10	4,57	0,26	2,14	4,13
1910—13	4,17	1,14	2,88	3,31

A növekedési rátákat öt éves átlagokból kiindulva számoltuk. — Pl. 1815 az 1813—1817-es évek átlagával egyenlő, 1820 az 1818—1822-es átlaggal, 1910 az 1907—12-es átlaggal. 1913 azonban egyedülálló év.

rátákat, de éppoly teljesen meggyőző, ha a ciklusonkénti növekedési rátákat követjük: az ipari termelés (az építőipar nélkül) 2,87⁰/₀-kal növekszik 1858 és 1867 között. Ha a csúcs évének mutatóit behelyettesítjük az öt éves átlagokkal (1843—47, 1856—60, 1865—69), hasonló eredményeket kapunk: 2,90⁰/₀ és 2,24⁰/₀ a két ciklusban. Ez azt jelenti, hogy az 1870-es háború hangsúlyozottá tehetette a lassulást, de nem határozta meg azt. Hogyan magyarázzuk ezt?

Kiindulásképpen számításba kell venni a katonai tényezőket. Az amerikai polgárháború kevésbé érzékenyen érintette Franciaországot, mint Angliát, ahol az ipari növekedési ráták lezuhantak: 4,17⁰/₀ 1850—55-ben, 1,98⁰/₀ 1855—60-ban, 2,27⁰/₀ 1860—65-ben, szemben Franciaország megfelelő 3,87, 2,36 és 2,19 százalékaival. Ez tehát Franciaországban csak másodlagos

szerepet játszott, míg az 1870-es háború következtében több ipari département elveszett, és ez megakadályozta Franciaországot abban, hogy részt vegyen a XIX. század utolsó angliai fellendülésében, az 1869—1873-as években, ami lehetővé tette Anglia számára, hogy teljes egészében kihasználja Szuett és megvesse a lábát Ázsiában. Alaposabb megfontolás után azonban mégis össze kell kapcsolnunk ezt a két tényt. A nyugat-európai gazdaság és az Észak-Atlanti-óceánra összpontosult egészen 1860-ig, és 1860—75 között fordult (nehezen) a Csendes-óceán felé. Azonban Franciaország, függve exportja tekintetében az angol—amerikai piacoktól, nem tudott ehhez alkalmazkodni és többé nem is találta meg szokott dinamizmusát a század végén, többek közt azért, mert a pozíciókat már elfoglalták, amikor számára lehetőség nyílt volna új piacok keresésére. A külső kereskedelmi cserearány természetesen ismét emelkedni kezdett 1875 és 1895 között. Azonban a kereskedelem növekedése maga a semmivel volt egyenlő: 0,86% évente az 1875 és 1895 közötti exportot tekintve, szemben az 1875 előtti 4,56%-kal és az 1895 utáni 2,74%-kal. Ha a külkereskedelem 1880 és 1910 között a belső bruttó termelésnek mintegy 49—51%-át képviseli, mint ahogy Marczewski állítja, joggal találjuk meg itt a lassulás legfőbb okát.

Valóban ez a jelenség sokkal mélyebben fekvő okok eredménye, mint a katonai eseményeké. Az európai mezőgazdasági termelés a fiatal országokból eredő gabonaleadások nyomásának volt kitéve. Franciaországban ez megtorpanást okozott a mezőgazdaság fejlődésében: 0,26% 1865 és 1900 között, szemben az 1815 és 1865 közötti 1,68%-kal. A vidék nem találja meg újra vezető szerepét, mivel 1900 és 1913 között a növekedési ütem 1% alatt maradt. Ez a tény a mezőgazdasági árak esésében fejeződött ki, még az olyan állandó fejlődésben lévő szektorban is, mint az állattenyésztés. A francia húsfogyasztás, ezer tonnákban, 670-ről 1240-re növekedett 1840 és 1882 között, és millió frankban 540-ről 1965-re, ami 85%-os emelkedést jelent a mennyiséget, és 264% az értéket tekintve. Azonban 1882 és 1892 között a mennyiség 9%-kal emelkedett, az érték pedig 0,3%-kal csökkent. Gyakorlatilag a válság legalábbis a mezőgazdasági cserearány javulásának a lassulását kellett, hogy maga után vonja. Marczewski szerint az ipari árak valóban továbbra is gyorsabban csökkentek, mint a mezőgazdasági árak. A valóságban talán egy megfordított „olló”-jelenség játszódtott le: a Savuy idősorai alapján számított index a mezőgazdasági cserearány csökkenését mutatja 1880—

90 között, valamint egy új és mélyebb depressziót jelez 1895 és 1910 között.

Bármilyenek is legyenek a finomítások, amelyeket ezeken az első megállapításokon lehet végezni, nem látszik kétségesnek, hogy az 1860-as évek és a századvég között a francia prosperitás (és a stabilitás) alapjai elvesztek.

A rekonstrukció

A háborút megelőző évek fordulatot jelentenek a francia történelemben. Az ipari növekedés rátái erősen érezhető emelkedést mutatnak: 2,66% 1885 és 1905 között, 4,42% 1905 és 1913 között (1,93% és 4,19% az ipari termelésben, beleszámítva az építőipart). Sőt az egy főre eső össztermék, ami a legközelebb eső mérőszám, amelyet számítani tudtunk, hogy követni tudjuk az egy főre eső reáljövedelem alakulását, teljes fejlődésben van. Növekedési üteme követte a gazdaság változásait. Évenként 0,94%-os emelkedés állapítható meg 1820 és 1840 között, azután 1860-ig bezárólag 1,45%, de csak 0,68% 1860 és 1890 között. Ezzel szemben az ezt követő 20 évben a növekedési ütem eléri az 1,56%-ot évente, azaz az évszázad folyamán megfigyelt maximumot. A kereslet láthatóan növekszik (végül a vidékre is áttérjed, mivel a mezőgazdasági termelés 0,91%-os növekedését figyelték meg 1900 és 1910 között), és a termelés struktúrája módosul.

Ami a keresletet illeti, csak hipotézisekre vagyunk utalva. Az egyetlen elfogadható magyarázat az lenne, hogy feltételezzük a város—vidék cserearány határozott megjavulását, de még mélyebbre hatolva, az ipari szektor nagyobb autonómiáját. Erre bizonyítékként vesszük a reálbérek mutatójának világos emelkedését. A reálbérek 1820 és 1855 között csökkentek, a csökkenés 23%-os nagyságrendű volt. Ezután két emelkedési irányzatú korszakot állapíthatunk meg: az egyik szerény 25%-os, 1855-től 1875-ig, a másik egészen széles és erőteljes 48%-os, 1875 és 1905 között. Az ipar és alkalmazottai átvették a vidék szerepét az ipar piacaként. A munkás vásárlóereje az, amitől az ország gazdasági növekedése függ. Kiegészítő útbaigazítást nyújt a termelő eszközök gyártó iparok nagyon gyors fejlődése. Az ösztönzés ellenére, amit ennek a szektornak a vasút adott 1830 és 1860 között (az átlagos növekedési ütem ekkor 2,87% volt az 1812—1820-as 1,81%-kal szemben), mégis a fogyasztási piac számára dolgo-

5. tábla

Franciaország. Fogyasztás és beruházás (mutatók és növekedési ütemek)
tízéves átlaga (alap: 1885—1890 = 100)

	Fogyasztási javak				Termelési javak				Évi növekedési ráták	
	Textil	Élel- miszer	Egyéb	Összesen	Alap- anyag	Építő- ipar	Egyéb	Összesen	Fogyasztási javak ‰	Termelési javak ‰
1810	14,92	21,49	17,51	17,92	5,53	20,69	30,56	18,93	—	—
1820	18,58	23,95	21,30	21,22	7,10	24,76	34,23	22,03	2,13	1,91
1830	23,58	31,02	24,48	26,32	12,16	32,00	34,16	26,11	2,17	1,71
1840	33,35	40,13	29,17	34,25	18,97	42,68	43,32	34,99	2,67	2,97
1850	44,57	47,20	40,65	44,14	26,77	39,94	46,94	37,88	2,58	0,79
1860	60,48	63,09	57,20	60,26	47,12	75,24	60,46	60,94	3,16	4,86
1870	71,98	70,50	73,96	72,15	61,72	79,63	68,71	70,02	1,80	1,41
1880	88,18	83,09	88,06	86,44	78,70	105,47	87,50	90,56	1,81	2,60
1890	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	1,47	1,00
1900	118,47	105,00	124,97	116,15	142,42	108,93	153,62	134,99	1,51	3,05
1910	123,54	112,00	153,87	129,80	204,23	117,27	221,69	181,06	1,12	2,98

zó ipari szektorok voltak a gazdasági élet motorjai: átlagos növekedési ütemük viszonylag tartósan stabil 2,21% maradt, a második császárság elején enyhe gyorsulással. De 1890 óta az alapanyagtermelő iparok szolgálták a gazdasági élet motorjaként átlag 3%-os magas növekedési ütemmel. Ez azt mutatja, 1. hogy az ország végre belépett az ipari korszakba, és 2. hogy a vasút a múltban sokkal nagyobb hatással volt a belső piac egyesítésére, mint az alapanyag-iparokra, tehát inkább volt kereskedelmi, mint ipari hatása.

A növekedési rátákat a fogyasztási cikkek előállító iparágakban és a termelőeszközök előállító iparágakban tízéves alapon számítottuk ki: 1820 az 1810—20-as, 1830 az 1820—30-as rátáknak felel meg stb.

Az „egyéb”-bel jelzett rubrikákba Markovitch azon sorait foglaltuk egybe, két súlyozott indexben (L'industrie française uo., 1. függelék), melyek nem képezték az évi rekonstrukció tárgyát, azaz a bőripart, zsiradék-, üveg- és kerámiaipart, papír- és kartonpapír-ipart, nyomdaipart stb. a fogyasztási cikkek gyártó iparágakban, valamint a fa- és bútort-, az építőanyag- és gépipart stb. a termelőeszközök gyártó iparágakban.

Mindent összevéve, három pont érdemel figyelmet.

1. A XIX. századi francia gazdasági életben az ipar fejlődése uralkodik, amely végül is maga után vonja a gazdasági tevékenységek összességét. Ha ideiglenesen elhanyagoljuk a harmadik szektort, amelyre vonatkozólag pillanatnyilag még nem gyűjtöttünk össze kielégítő dokumentációt, az ipar (az építőipar nélkül) adta az össztermelés egynegyedét 1810-től 1840-ig, egyharmadát az átmeneti időszakban, 1850 és 1880 között, és a felét 1890 és 1910 között.

6. tábla

	Fogy. cikkek ipara	Term. eszkö- zök ipara	Ipar összesen	Ép. ipar	Mező- gazd.	Összesen
1810—1840	18,8	6,1	24,9	8,6	66,5	100,0
1850—1880	23,9	10,3	34,2	11,8	54,0	100,0
1890—1910	30,2	18,9	49,1	8,6	42,3	100,0

2. A mezőgazdaság viszonylagos visszaesése nem vált a gazdasági élet hátrányára, mivel ennek a szektornak a cserearánya javult, vagy az ipari árak jelentős csökkenésének elő-

nye folytán, vagy azért, mert a mezőgazdasági árak csak névlegesen süllyedtek. Ez a nagyon kedvező helyzet megszűnt ideiglenesen 1815 és 1835 között és talán véglegesen 1880 és 1900 között (ezen túl a két rendelkezésünkre álló mutató ellentmondó eredményekre vezet). Ekkor azonban új piac jött létre a városokban. Az urbanizáció adta második lélegzetvételt a gazdasági életnek.

3. A „take-off”, ha úgy fogjuk fel, mint rövid átmenetet, mely lehetővé teszi a gazdasági élet számára, hogy elszakadjon az agrár tradícióktól, nem lelhető fel Franciaországban, mert az iparosodás két egymással ellentétes struktúrára támaszkodott: az első időkben a hagyományos falusi piacokra, melyeket a vasút egyesített 1880-tól, és a városi piacokra, amelyek magukhoz vonzották a vidéki lakosságot. Ebből következtethetünk a gazdasági élet alkalmazkodási rugalmasságára és az ipari fellendülés erőteljességére, amely folytatódott az 1920-as években a háború után.

Ebből a szempontból nézve *take-off* csak azokban az országokban volt, amelyeknek ezt a két fejlődési szakaszt ugyanabban az időben kellett végrehajtaniuk, és amelyek nem ismerték a viszonylagosan harmonikus expanziót, ami Franciaországot a XIX. században jellemezte.

Függelék

Mind az elfogadott számítási módszerek, mind a felhasznált források következtében idősoraink több nyilvánvaló hiányosságot mutatnak. Mégis lehetővé teszik, hogy a francia gazdaság teljesítményét a termelés szemszögéből nézve nagyobb pontossággal ítéljük meg, és természetesen még tovább tökéletesíthetők.

Ha csak nincs ellentétes útbaigazítás, minden sor, akár részletes, akár teljes, súlyozott index, fix bázison számolva: a bázis 1840 az 1810—55 és 1890 az 1850—1900-as évekre. A végső csoportosításkor (8. tábla) megőriztük az 1890—10-es bázist, előnyben részesítve 1815-tel szemben, amely kitágítaná a fluktuációkat, és 1913-mal szemben, amely túlságosan özszenyomná azokat. Mindháromban a dátumok viszonylag későinek tűnhetnek. Kiválasztásuk mindamellet ténybeli okokból történt: minthogy a sorok az idővel növekszenek, úgy véltük, hogy minden esetben abba a periódusba kell a bázist helyezni, ahol a sorok száma a legnagyobb volt. Egy másik

hiányosság az 1810—55 és 1850—90-es két alsor összehangolásából ered. Valóban elkerülhetetlen, hogy torzulások keletkezzenek. Hogy ezeken segítsünk, összehangolt sorozatokat alkottunk az 1845—1880-as időszakra, és több esetben oly módon helyesbítettük a sorozatokat, hogy párhuzamos görbékét készítettünk, amelyek csak a bázis megválasztásában különböznek egymástól. A második, még súlyosabb nehézség a számadatok pontatlanságából ered. Hézagok vannak: a gazdasági tevékenység számos ágazatára vonatkozólag egyetlen tájékoztató adatot sem tudunk találni (fa, bőr stb.), és az évenkénti sorok összeállításánál a felhasznált adatok nem voltak mindig homogének (a liszt termelése, majd fogyasztása), nem folytonosak (alább zárójelben található az az évek, amelyeket mindegyik sor átfed). Ezen felül a súlyozás vitatható marad, a becslések érezhető módon változnak, a különböző szerzők és felvételek szerint. Ebből a szempontból a legfontosabb végrehajtott lépések összefoglalásának célja nem annak bizonyítása, hogy az elfogadott koefficiensek jobbak, mint mások, hanem sokkal inkább az, hogy megkönyvítsék az összehasonlításokat és a kritikákat.

*

A) Mezőgazdaság. — Először a részleges mutatók készültek, az ágazatonkénti számadatokat (a termések bruttó összegét) véve súlyozási alapul.

— a — Gabonafélék: Búza (1809—1914-es időszak), 65⁰/₀-os súllyal 1855-ig és 59⁰/₀-kal a második, 1845—1914-es sorban; és az egyéb gabonafélék (1815—1855, 1840, 1852, 1862, 1871—1914), ti. a rozs (koeff.: 13⁰/₀, azután 10⁰/₀), zab (14 és 18⁰/₀), árpa (8 és 6⁰/₀), kukorica (45⁰/₀) és hajdina (3⁰/₀).

Források: Ministère des Travaux publics, de l'Agriculture et du Commerce, Archives Statistiques 1805—36 (1837), Annuaire de l'économie politique (1848), p. 163; INSEE, Annuaire statistique (1946), p. 80—83.

— b — Nyersanyagok: selyem (1808—35, 1839, 1842, 1850—52, 1862, 1871—1900) 12⁰/₀-os súllyal 1850 után, gyapjú 41⁰/₀ (1862, 1875, 1880, 1882, 1884—1914); len és kender, 25⁰/₀, olajos magvak 12⁰/₀ és dohány 10⁰/₀ (1840, 1862, 1871—1914). Forrás: Archives statistiques 1837; Ministère de l'Agriculture, Bulletin statistique annuel, 1884 és köv., Annairees statistiques, 1946, p. 87—88, 111, és 241—42.

— c — Takarmánynövények: természetes legelők terme-

lése 55⁰/₀ (1840, 1852, 1862, 1877—1914), 35 és 10⁰/₀-os súllyal a mesterséges kaszálók és a takarmányrépák termése (1882—1914). Forrás: *Annuaire statistique*, 1946, p. 86.

— d — Egyéb növények: burgonya (1815—1914) és cukorrépa (1840, 1852, 1862, 1873, 1881—1914); a hiányzó éveket interpoláltuk egy „belföldi cukor” elnevezésű sor felhasználásával. Forrás: De Jonnés, *Statistique de l'Agriculture en France* (1848), p. 170—71; Bloch, i. m. II. p. 217, 397—98; *Annuaire statistique*, 1946, p. 84—85, 110 és 232.

— f — Állattenyésztés: két egymástól független idősort alkottunk, egyiket a tejtermelésre vonatkozóan 1886—1914 közt, a Mezőgazdasági Minisztérium kiadványa, a *Statistique agricole annuelle* alapján, és a másikat a húsfogyasztásra vonatkozóan. Itt azzal kezdtük, hogy felállítottunk egy térközökkel ellátott idősort, amely lehetővé teszi, hogy összesítve kövessük a termelési szinteket és a különböző húsfajták részarányát az össztermelésben a leölt állatok száma alapján, a teljes húsfogyasztást a département-ok székhelyein és a 10 000 lakosnál nagyobb városokban, súlyok kategóriánként és azok kilogrammban 1816-ban, 1820-ban, 1833-ban (forrás: *Archives statistiques*, 1837), 1841-ben (*Annales statistiques de la France*, *Enquête agricole de 1841*, série agricole, 1842, p. 686—88), 1852-ben (*Statistique de la France*, *Agriculture*, 1860, t. II.), 1862-ben (*Statistique de la France*, *Agriculture*, 1870), 1882-ben és 1892-ben (*Annuaire statistique de la France*, enq. de 1892, p. 178—89). Másodszor, egy évenkénti idősor készült az 1871—1914 közötti „Párizsi Húsfogyasztásról” (forrás: 1871—78, *Statistique de la France*, n. s. t. I—VIII. és 1879—1900, *Ministère de l'Agriculture*, *Bulletin statistique annuel*) és a 40 000 lakosnál nagyobb városok húsfogyasztására (1871—1914) vonatkozó információk (forrás: *Statistique de la France*, n. s., *statistiques annuelles*, 1871—82 és 1884; *Annales statistiques de la France*, 1883 és 1885—87) alapján.

A sorok újracsoportosításában a hozzáadott érték fogalmának megközelítésére törekedtünk. Tehát egy egyszerűsített súlyozási táblázatot használtunk, amelyet J. Mayer, *La croissance du revenu national français (depuis 1780)*, *Cahiers de l'ISEA*, Série D (7). 6. munkájából vettünk.

B) *Ipar*. A hozzáadott értékek felhasználása, mint a súlyozás alapja, kevésbé esetlegessé vált T. J. Markovitch munkáinak megjelenése óta, *L'industrie française de 1789 à 1964*, *Sources et Méthodes*, *Cahiers de l'ISEA*, AF IV (1965), no 163, p. 215 és köv. és *L'industrie française de 1789 à 1964*.

7. tábla

A) Mezőgazdasági termelés. Súlyozási koefficiens
(százalékban) és összérték

	1815	1840	1850	1862	1872	1882	1892	1898
Gabona	41,92	44,36	45,80	41,05	39,09	37,61	35,11	38,95
Burgonya	2,33	3,20	6,10	5,58	5,62	5,97	7,01	8,20
Szőlő	18,63	16,00	15,27	14,82	18,57	11,98	9,42	8,94
Cukorrépa	7,27	1,55	2,22	2,30	2,84	3,59	4,52	3,70
Nyersanyagok		7,74	6,71	5,24	5,30	4,19	3,28	4,80
Takarmány	16,53	14,56	12,98	21,66	20,52	23,04	26,17	23,52
Egyéb	13,32	12,59	10,91	9,35	8,06	13,62	14,49	11,89
Növény- termesztés (bruttó)	100,00	100,00	100,00	100,00				
Vetőmag	7,0	6,9	8,4	6,2	5,9	5,1	5,8	5,0
Állati takarmány	19,3	17,9	16,8	23,0	30,1	25,8	27,7	25,4
Növény- termesztés (nettó)	74,3	77,8	81,0	70,7	68,7	68,7	63,7	65,1
Hús	11,3	10,4	9,1	14,6	15,2	15,1	17,6	16,9
Tejtermék	10,6	8,8	7,4	13,2	13,4	13,3	15,5	15,2
Egyéb	3,4	3,0	2,5	1,5	2,7	2,9	3,2	2,8
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Összesen (millió frank)	4260	5300	6050	8730	9540	10920	9970	11220

Analyse et faits, *ibid.* AF IV (1966) no 174, p. 199 és köv. amelyeknek eredményeit követjük. Egyébként elfogadtuk az INSEE évenkénti mutatóit az ipari termelésről az 1898—1913-as periódusban; vö. *Annales statistique*, 1946, p. 99. Mint a mezőgazdaság esetében, részleges idősorokat készítettünk, 1840-es és 1890-es bázissal, és ezeket globális sorokká csoportosítottuk (8. tábla).

(a) *Textilipar*: a textil, ideértve az anyagok megmunkálását és a konfekcióval kapcsolatos munkát, a legfontosabb ipari szektor s a hozzáadott értéket tekintve a legnehezebben követhető, mivel nem rendelkezünk folyamatos tájékoztató adatokkal csupán későbbi időponttól a gyapjufogyasztásra (1862, 1867, 1880, 1882, 1885—1914: *Annuaire statistique*, 1924, p. 134—135, és *uo.* 1946, p. 241—42.) és a lenfogyasztásra vonatkozóan (1884—1914: *Ministère de l'Agriculture*, *Bulletin statistique annuel* megfelelő számai). Hogy ezt a hiányt pótoljuk, két mutatót készítettünk. Az egyik gyors

index felöleli a textilipar vezető ágait, a gyapotot (1809—1914) és az importált gyapjút (1809—1914) a következő források alapján: Journal du Havre, 1818, 1827; Archives statistiques, 1837; Bloch, Annuaire, II. p. 148; A. Perret, Monographie de la condition de la soie (1878), p. 79 és köv.; C. Ballot, L'introduction du machinisme dans l'industrie française (1927), p. 136—37; Annuaire statistique 1946, p. 241—42; Tableaux du Commerce général et de la navigation. A második mutató lassúbb, de kétségkívül sokkal realisabb, magába foglalja az előző sort, ezen felül a helyi gyapjút és a lent, amelyeket 1884—5-ig bezárólag növénytermesztési mutatóval helyettesítettünk, mivel az egyszerre jelzi a növényi anyagok termelésének tendenciáját, és a fogyasztást a vidéken, a durva anyagok fő piacán. Hogy számításba vehessük a két iparág gépesítését, főleg 1830-tól, a mezőgazdasági idősort a következő koefficiensekkel láttuk el: 35% 1910—30-ban, 33% 1840-ben, 23% 1850-ben, 19% 1860-ban, 12% 1880-ban és 11% 1890-ben. Az egyetlen sor, amely 1860 (8. tábla) után a textilrovatban szerepel, egy olyan sort folytat, amely a két előző sor átlagának felel meg.

(b) *Élelmiszeripar*: A sorozat csak korlátozott bizalmat érdemel. Kis számú sorral rendelkezünk: liszttermelés (1815—1823, az Archives Statistique, 1847 alapján) és -fogyasztás (1827—1914, Annuaire statistique, 1946, p. 230—31); cukorfogyasztás (1812—1930, ua. a források), dohányfogyasztás (1815, 1820, 1825, 1930—1900), sörfogyasztás (1831—1900) és alkoholfogyasztás (1850—1900) az Annuaire statistique, 1946, p. 234—38. alapján. Ezen felül mindegyik sor változásai nem esnek mindig egybe azzal, amit a krízisekből ismerünk, a koefficienseket részben a sorozatok elégtelen voltának pótlására választottuk ki: 46% 1809—1850-ben, 42% 1850—1900-ban a lisztre, 34 és 31% a cukorra, 14 és 21% a sörre, 12 és 10% a dohányra és 16% (1850—1900) az alkoholra vonatkozólag. 1810-től 1830-ig a mutató három sornak egyszerű átlaga: az imént leírt mutatóé, a mezőgazdaság és az import indexéé.

(c) *Alapanyag termelő ipar*: A különböző mutatók gyors növekedésben vannak: az ólom-, öntöttvas- és a vastermelés különösen az 1850-es években, az acélgyártás (és a nem vas fémek) pedig a korszak végén. Különböző sorokat egyesítettünk, így — só (1822—1914), vasércbányászat (1833—1914), kőszéntermelés (1811—1914), kőszénfogyasztás (1811, 1814—1914), vasöntés (1810, 1819, 1825—1914), vasgyártás (1810, 1819, 122, 1824—1914), acélgyártás (1819, 1822, 1824—1914),

alumíniumgyártás (1890, 1895, 1898—1914). Forrás: Comptes rendus des ingénieurs des mines; Statistique de l'industrie minérale et des machines à vapeur; Annuaire de l'Economie politique (1847), p. 141.; Bloch, id. mű, II. p. 181 és 200; F. Simiand, Etude sur le prix du charbon en France au XIXe siècle, L'Année sociologique, V. (1920—21), p. 1—81; Annuaire statistique, 1946, p. 101—103 és 230—31.

Hogy a vegyipari sor súlya ne nyomja agyon az indexet (1850, 1860, 1870, 1880—1914), R. Richeux, L'industrie chimique en France. Structure et production, 1850—1957, Paris, thèse Droit, 1958, p. 450. és 465. nyomán beiktattuk a globális indexbe a gépipar, mint fém- és szénfogyasztó, hozzáadott értékét 44⁰/₀-os átlagos súllyal az 1810—1855-ös alsorban és 42⁰/₀-os súllyal az 1855—1910-es sorban, arányosan növelve ezzel a vegyiparon kívüli alapanyag termékek relatív súlyát.

(d) *Építőipar*: a felhasznált sor G. Désert-től: Indice annuel d'activité du bâtiment au XIXe siècle (1812—1913), no. 2. helyesbített sor (megjelenés alatt).

C) *Összesített mutatók*. Az összetermék mutatója (ipar, építőipar, mezőgazdaság) J. Marzewski és L. S. Vincent súlyozási koeficienseinek felhasználásával készült [J. Marzewski: Le produit physique de l'économie française de 1789 à 1913, Cahiers de l'ISEA, AF 4, no. 163 (1965), 34. t., p. XCII, és L. A. Vincent, Evolution de la production intérieure brute en France de 1896 à 1938. Méthode et premiers résultats, Etude et conjoncture, XVII (1962), no. 11, p. 900 és köv.]. Röviden, a mezőgazdasági termelés 1810-ben az összetermelés 73⁰/₀-át, 1830-ban 64⁰/₀-át, 1850-ben 59⁰/₀-át, 1880-ban 48⁰/₀-át és 1900-ban 42⁰/₀-át teszi ki. 1896-tól az INSEE belső bruttó termelési mutatója; a mi összetermék indexünket az INSEE bruttó hazai termék indexével helyettesítettük.

A külkereskedelem volumene és a külkereskedelmi csere néhány önálló számítást eredményez az 1853 előtti évekre vonatkozóan; vö. még A. W. Flux, Price Movements in the Foreign Trade of France, Journal of the Royal Statistical Society, LXIII (1900), p. 480—84; H. D. White, French International Accounts, 1800—1913 (1933).

A mezőgazdasági jövedelem mutatói (a mezőgazdasági termékek ára elosztva az ipari alapanyagok és az iparcikkek áraival) a következők alapján készültek: (A) A. Sauvy, Variations des prix de 1810 à nos jours, Journal de la Société de Statistique de Paris (1952), no. 4—6, p. 88—103; (B) J. Marzewski, Some Aspects of the Economic Growth of

Ipari termelés. Súlyozási koefficiens (százalékban)

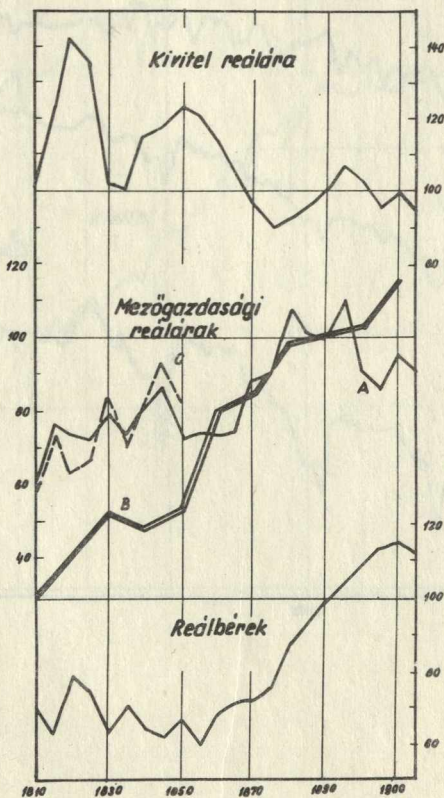
Textilipar	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910
Selyem	19,8	16,4	13,4	12,3	27,5	29,7	28,2	19,2	19,2	21,8	23,2
Gyapot	14,1	23,7	24,6	27,3	19,9	13,9	21,7	27,0	29,9	43,8	51,7
Gyapjú (import)	3,9	2,9	3,0	7,3	8,9	15,0	11,3	25,6	30,0	22,8	11,8
Gyapjú (helyi)	26,3	23,6	27,4	24,6	25,3	19,1	14,3	7,6	9,5	4,9	1,6
Len	35,9	33,4	31,6	28,5	18,4	22,4	24,4	20,6	11,4	6,7	11,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Alapanyagipar</i>											
Kőszén (termelés)	7,8	6,3	10,4	14,6	22,6	22,8	25,8	28,3	28,6	29,8	31,1
Kőszén (fogyasztás)	1,7	1,9	4,3	5,7	6,9	7,4	7,6	9,1	9,3	9,7	10,1
Só	5,2	6,3	7,4	5,1	2,1	2,2	1,5	1,5	2,3	1,6	1,7
Vegyipar	13,8	36,8	38,6	36,6	31,4	26,3	24,1	23,7	22,7	19,5	16,5
Érc (vas)	3,4	3,2	3,7	3,8	2,7	4,4	3,1	2,3	1,6	2,4	4,2
Öntöttvas	25,0	16,4	12,9	12,7	13,7	14,7	11,4	8,4	7,7	8,1	6,7
Vas	37,1	24,6	19,0	18,4	18,5	19,9	18,9	10,7	9,3	7,2	5,9
Acél	6,0	4,5	3,7	3,1	2,1	2,2	7,6	16,0	18,5	20,9	23,5
Alumínium	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,8	0,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Ipar általában</i>											
Textilipar	13,4	16,3	18,9	20,9	19,8	16,2	15,2	16,1	17,2	15,5	16,5
Konfekció stb.	15,5	17,8	20,7	21,0	20,1	16,2	16,6	16,8	15,2	12,8	14,9
Élelmiszeripar	16,7	18,6	17,3	19,4	16,2	16,4	17,6	16,0	15,4	15,2	14,4
Alapanyagipar	6,5	6,2	6,5	7,1	7,3	7,5	8,2	9,6	10,1	11,3	12,5
Építőipar	29,0	25,2	24,4	24,3	23,6	27,0	22,7	29,0	16,1	14,2	14,2
Egyéb	18,9	15,9	12,2	7,3	13,0	16,7	19,7	12,5	26,0	31,0	27,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: T. Markovitch, L'Industrie française de 1879 à 1964, Vol. I. Tableau 4 (a), és Vol. IV. appendices, p. 199. és köv.

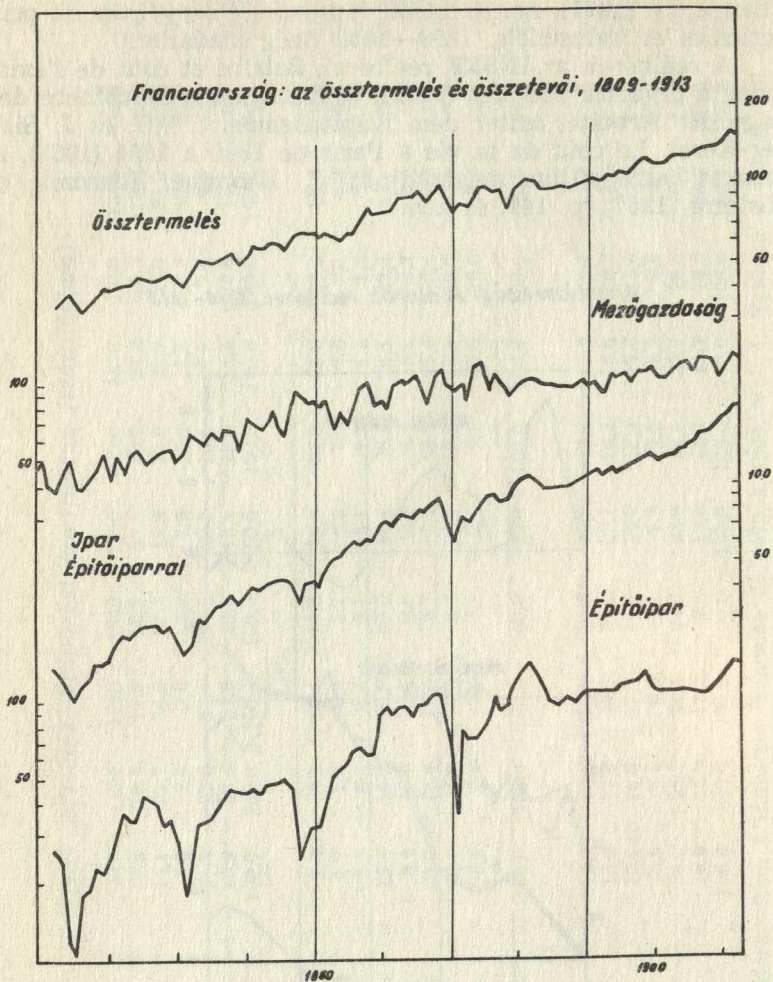
France, 1660—1958, Economic Development and Cultural Change, IX (1961), no. 3, p. 369 és köv.; (C) Moyennes de prix agricoles et industriels, 1809—1852 (még kiadatlan).

A reálbérek az INSEE reálbérei, Salaire et coût de l'existence à diverses époques (1911), J. Kuczynski, Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, t. VII, és J. Singer-Kérel, Le coût de la vie à Paris de 1840 à 1854 (1961). A sorokat összegyűjtve megtaláljuk: J. Lhomme, Economie et Histoire (1967), p. 142. és köv.

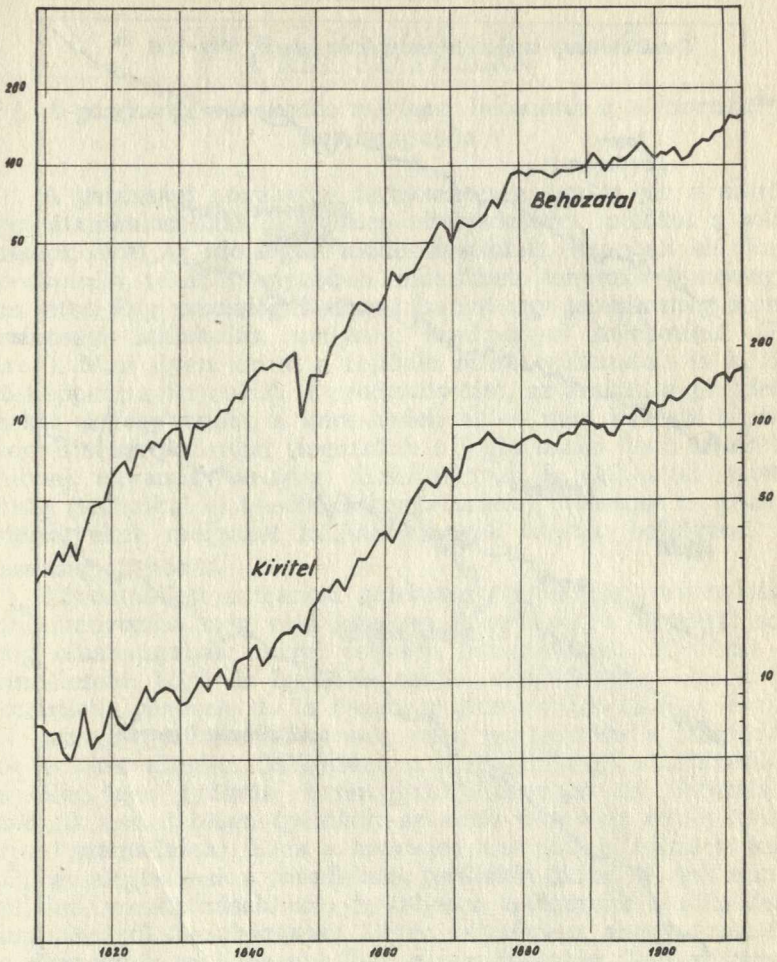
Franciaország: Reálárak, reálbérek, 1810-1913

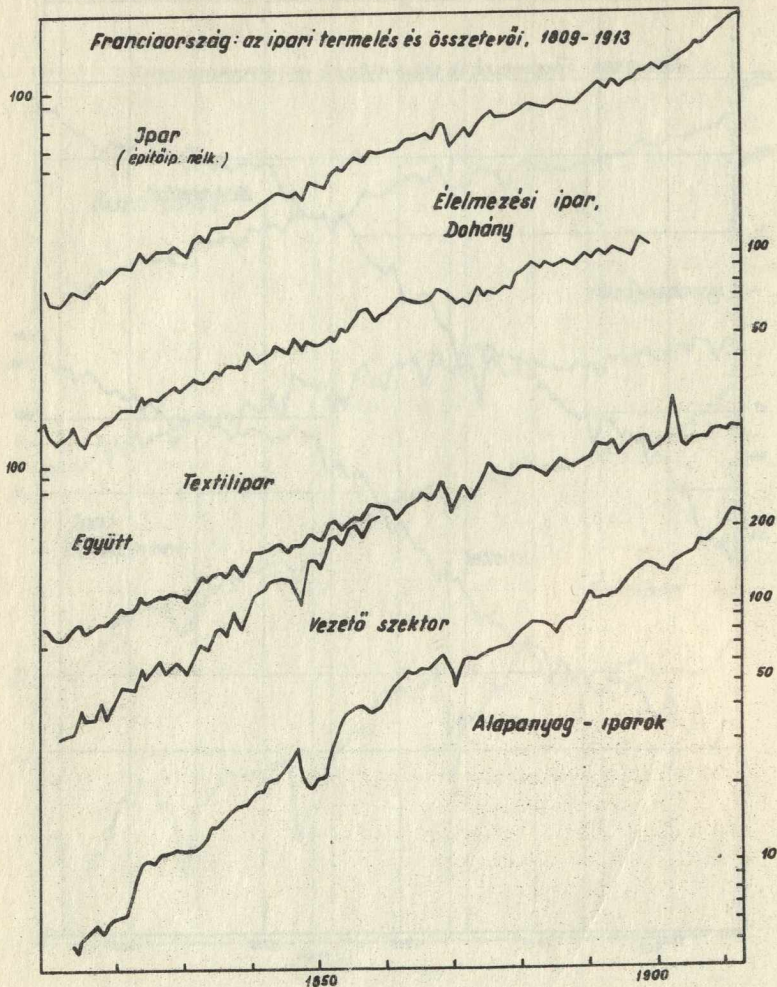
Franciaország: az össztermelés és összetevői, 1809-1913

Franciaország: a behozatal és a kivitel volumene, 1809-1913

Franciaország: az ipari termelés és összetevői, 1809-1913

IV.

Jean Bouvier:

A FRANCIA GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS A XIX. SZÁZADBAN

I. A gazdasági növekedés mérlege: bevezetés a statisztikai forrásanyagba

A gazdasági növekedés természetesen együtt jár a *minőségi* átalakulásokkal (a kultúra elterjedésével, például a változások előtt az ideológiai módosulásokkal). Azonban előzőleg *mennyiségi*, tehát könnyebben felderíthető tényezők összessége jön létre. Egy szociológus szavai szerint úgy jelenik meg, mint „minőségi átalakulás, melynek eredményei mérhetőek” (R. Aron). Mint ilyen, érinti a fejlődés összes változatait és különösképpen: a termelést, a produktivitást, az árakat, a jövedelmeket, a fogyasztást, a kereskedelmet — nem kevésbé a demográfiai struktúrákat (leginkább a foglalkozási ágak struktúráiban), ugyanúgy az ipari létesítmények és vállalatok struktúráit (technikai és banktőke koncentráció), valamint az állami pénzügyeket, melyeket különböző okok folytán befolyásol a gazdasági fejlődés.

Mindamellet a francia gazdasági növekedés mennyiségi tanulmányozása még elég kevésbé előrehaladott. Egyrészt sokáig elhanyagolták, mivel teljesen félreismerték. Másrészt a legszélesebb körű és legáltalánosabb statisztikai források (a *Statistique générale de la France* publikációi az 1830-as évektől kezdve) gyakran hiányosak, néha pontatlanok a számadatok értékét illetően (különösen a mezőgazdasági statisztikák), és főleg igen gyakran heterogének számítási és ábrázolási módjaik tekintetében (például: az aktív népesség struktúráját érintő számadatok). Ezek a hivatalos kiadványok végül is különösen elégtelenek a *jövedelmek területén* (mind egyéni, mind vállalati vonatkozásokban), és teljesen hallgatnak a *tőke felhasználásáról* (beruházások). Olyan mértékben, ahogy ezeknek az elemeknek az ismerete függ a *magánkézben lévő archívumok* kutatási lehetőségeitől, komoly nehézségek merülnek fel a gazdasági növekedés egyes aspektusainak egzakt mérhetőségét illetően.

Egyébként, még ha teljes és tökéletes statisztikai anyaggal rendelkezni is, szembetalálnánk magunkat a gazdasági növekedés nézhetőségének központi problémájával; a *gazdasági*

mérleg modelljének problémájával. Meg kell mondanunk, hogy a francia történészek a maguk részéről semmiféle modellt nem tudnak javasolni, mivel nem fordítottak gondot arra, hogy ilyet létre hozzanak. A gazdasági növekedéssel foglalkozó tanulmányaik tehát részlegesen és empirikusak maradtak.

Néhányan tanulmányozták az ipari beruházásokat egyes szektorokban és egyes periódusokban, mások a banktőke elhelyezését egy meghatározott vállalat és időszak vonatkozásában, ismét mások (néha ugyanazok) egy kiválasztott változó (profitok) szintjén kutatták, az említett változó mozgásait, ismét mások egy vidék vagy egy département területén próbálták felmérni a gazdasági növekedést, kizárólag helyi jelleggel stb. Azonban nem tudunk egyetlen olyan igazi kísérletet sem említeni a francia történészek részéről, amely a gazdasági növekedés összesített, egybehangolt és teljes mérlegével foglalkozna.

A francia közgazdászok azok, akik nagyon rövid ideje hozzáláttak ehhez a hatalmas feladathoz. Az *Institut de Science Economique Appliquée (ISEA)*, munkacsoportjai, François Perroux és Jean Marczewski vezetésével, különösképpen ideértve Toutaint (demográfiai növekedés és mezőgazdasági növekedés) és Markovitchot (ipari növekedés), téziseket dolgoztak ki, amelyek ma a gazdaságtörténészek és a történészek, s maguk a történészek közötti viták középpontjában állnak. Lényegében az ISEA a jelenlegi nemzeti költségvetés egyfajta visszafelé haladó számításával dolgozik, amelynek modellje — a mai statisztikai anyaggal megtöltve — fokozatosan a felfelé irányában helyezkedik el és — mint hívei mondják — alkalmas az „agregátumok” és az agregátumok evolúciója közötti gazdasági viszony integrált rekonstrukciójára. Elegendő volna a modell kereteit megtölteni a régi statisztikai anyaggal. Abban az esetben, ha hiányzanak a behelyettesíthető anyagok, üres keretek maradnak, ezeket „megtölthetjük” extrapoláció vagy intrapoláció révén. A távolabbi célkitűzés (néhány éven belül) arra irányul, hogy végrehajtsák a *nemzeti össztermelés* struktúráinak és evolúciójának rekonstrukcióját, a termelés, a jövedelmek és a fogyasztás hármasszintjén. Ha eltekintünk az ISEA munkáinak pozitív, azaz konstruktív kritikájától, a következő tény marad: az ISEA a francia gazdasági növekedés elemzőjének az egyetlen meglévő „rácsozatot” ajánlja. Ennek tehát az a különleges érdeme, hogy létezik.

Így tehát lehetetlen bemutatni a francia gazdasági növekedés mérlegének teljes és főleg belső összefüggéseket kimu-

tató egészségét. Az itt összeállított forrásanyag szintén elég pontosan tükrözi a történeti ismeret és a gazdasági analízis befejezetlenségét. Nem teljes, heterogén, ideiglenes. Egyébként nem állt a szerző szándékában a valóban rendelkezésre álló adatok összességének összegyűjtése, mégis ezekből bizonyos mennyiséget egyesít, azokat, amelyeket a legjellemzőbbeknek ítélt — még ha a kiválasztás alapja éppenséggel vitatható is.

Nem gondoljuk, hogy pillanatnyilag szükséges volna magát a forrásanyagot védeni, a vita számára bizonyos szabadságot akarunk biztosítani a francia és a magyar történészek közötti találkozón.

II. A francia növekedés néhány problémája (1850—1914)

A) Bevezetés helyett.

Korunk közgazdászainak műveiből vett néhány idézet szolgálhat a gazdasági növekedés problémakörének bevezetéséül:

1. „A gazdasági élet egyenlő azokkal az emberekkel, akik a javakat létrehozzák, valamint azokkal az emberekkel, akik azokat fogyasztják... Az embereknek ez az együttese az, amit vizsgálunk kell. Ez az, ami a technika és a kapacitások adott fokán határt állít a termelés elé.” (A. Sauvy előszava C. Vincent, *La population active*. Paris, 1960. című könyvéhez.)

2. „Maga a gazdasági élet az, amely miközben fejlődik, saját evolúciójának játékán keresztül változtatja saját növekedésének feltételeit.” R. Fruit, *La croissance du pays de Saint-Amond*. Paris, 1964.

3. „Az ipari forradalomban nem voltak forradalmak... hanem egy lassú és fokozatos evolúció ment végbe 175 év óta. Az átcsúszás csoportról csoportra, iparágról iparágra csak nagy távlatokban bírt bizonyos jelentőséggel. Az ipari struktúrák evolúciója valójában csak a százados megfigyelés területén rajzolódik ki.” T. J. Markovitch, *Les secteurs dominants de l'industrie française*. (Analyse et Prévision, mars 1966, p. 161—176.)

4. „A gazdasági élet teljesen aktív szektorát mindig minden országban terjedelmében alábecsülik. Háttérbe szorított-sága nagy az elnyomott szektorral szemben, amelynek panaszaival megtöltik a sajtó hasábjait, a képviselők és a minisztériumok előszobáit.” A Sauvy, *Maturité économique et malthusianisme* (*Revue Economique*, 1950, p. 221.).

5. „A francia gazdasági növekedésről alkotott vélemények

gyakran túlzott pesszimizmusról és rosszul informáltságról árulkodnak.” F. Walter, Recherches sur le développement économique de la France, 1900—1955, Cahiers de l'ISEA, Série D. no. 9, mars 1957. — A hangsúly ezek szerint a következő témákra esik:

a) a gazdasági fejlődés és a demográfiai tényezők közötti összefüggések;

b) a gazdasági növekedés feltételeinek összetettsége, mivel azok is a módosulás irányába tendálnak magával a növekedéssel együtt;

c) Franciaország gazdasági növekedésének gyorsaságáról, hatékonyságáról és minőségéről alkotott vélemények (és viták).

Ezek a témák a francia esetben egyetlen témában fonódnak össze: a *gazdasági növekedés fékező tényezőiben*.

B) A gazdasági növekedést fékező tényezők.

1. Gyors, előrehaladó, spontán gazdasági növekedés?

Bairoch szerint a gyors növekedés pusztán mítosz. A francia nemzeti jövedelem egy főre eső része (konstáns árakban számolva) 1800 és 1910 között átlagosan 16⁰/₀-os évenkénti sebességgel fejlődött (F. Perroux becslése), hétszeresére növekedve (1800 és 1910 között 117 Fr-ról 787-re növekedett). A nemzeti összjövedelem (konstáns árakban) valamivel gyorsabban emelkedett, 10-szeresére növekedve (3210 millióról 31 110 millióra). A XIX. század második fele érte el, úgy tűnik, a legmagasabb növekedési rátákat. Azonban a gyors növekedés a XIX. századra nézve a perspektíva hibás volta miatt volt mítosz. A figyelmet sokáig a motort képviselő szektor vonta magára: az ipar, és az ipar dinamikus ágai (bányaipar, nehézipar), ugyanakkor elhanyagolták a lemaradó szektorok és ágazatok sokkal lassúbb haladásának megfigyelését. Nem lehet tehát egyenlőségjelet tenni a fejlődés motorját képviselő iparágak és a gazdasági fejlődés egésze közé. Pontosan ebből ered a gazdasági fejlődés teljes, kimerítő mérlegének fontossága.

Másodsorban a gazdasági növekedés egésze nem mindig és nem mindenütt haladó. A növekedés *terheinek* vagy *költségeinek* fogalma vetődik fel elsősorban: a *munkaerő költségeinek* (munkaerővándorlás, munkavégzés közben történt balesetek, számításba nem vett társadalmi rétegek), a *kényszerítés költségei* (ipari munkafegyelem, a munkások rendőri fel-

ügyelete, munkakönyv, a munkaidő hosszúsága és a szabadidő problémája), *munkanélküliségből eredő költségek* (amelyeknek a XIX. században komoly analízist kell szentelni, mivel eddig teljesen elkerülték a figyelmet).

„Minden társadalom — írja F. Perroux — rendelkezik olyan saját módszerrel, amellyel a fejlődés terheit megosztja az osztályok között. Kinek lesz a fejlődésből haszna? Ki fizeti meg a fejlődés költségeit? Mely társadalmi csoportokat sújtanak a fejlődés káros következményei? A proletariátusra hárul ezeknek a terheknek a legnagyobb része.” (Les mesures des progrès économiques et l'idée d'économie progressive, Cahiers d'ISEA, dec. 1956.) Másrészt fel kell vetnünk a progresszivitás fogalmának kérdését, azaz a differenciális hatékonyság kérdését a gazdasági növekedésen belül: ez ellenállásokba ütközik; olyan (gazdasági és társadalmi) területeken terjed, amelyek egyenlőtlenül befogadók és áthatolhatók.

Harmadsorban a kapitalista növekedés dinamizmusa a XIX. században nem volt sem mindig, sem mindenütt teljesen spontán jellegű, természetes dinamizmus, egyedül a „létért folyó küzdelem” gazdasági harcának következménye. És ez történt a különböző területeken: a növekedés egyre kisebb és kisebb mértékben lett, amint fejlődése előre haladt, az iparosodás Don Quijote-ügye és egyre inkább „monopol” helyzetre törekedő „csoportok” ügye (főleg ipari és bank csoportok) lett.

A XIX. századi állam gazdasági szempontból nem volt teljesen passzív. Vámügyi, pénzügyi, jogi, gazdasági és politikai beavatkozásai révén elősegítette a gazdasági növekedés kedvező körülményeinek megteremtését. Azonban pontosan ez az a téma, amelynek tanulmányozását a francia történétírók elhanyagolták. Csak (kronológiai szempontból) elaprózott ismeretekkel rendelkezünk a gazdaságpolitika fejlődéséről a liberális kapitalizmus korának növekedése folyamán.

A XIX. századi gazdasági növekedés éppen annyira mesterseges, mint amennyire spontán. Indukált növekedésről van itt szó. (A vezető iparágak és a fejlődési pólusok fogalmai.) Innen származik a döntő impulzusok fejlődésének kérdése: a vasúti beruházás (és még általánosabban az infrastruktúra), a fogyasztási kereslet, az egymásra következő feltalálások, a katonai megrendelések szerepe. A közgazdászok úgy hitték, hogy megkülönböztethetnek például infrastrukturális ciklusokat a XIX. század folyamán. (Houssiaux et Dubarcourt, Les étapes de la croissance économique française. Essai d'explication du phénomène d'entraînement par les équipements collectifs.

Revue Economique, 1967. júl.) Természetesen — és a rövid gazdasági ciklus minden fázisában — egymás mellett léteznek a „teljesen aktív” és a „deprimált” szektorok (Sauvy). Ezek az első megjegyzések az általánosítás szemebetűnő jegyeit hordozzák. Itt az ideje annak, hogy francia területre térjünk át.

III. A fékező tényezők kritikai számbavétele a francia gazdasági növekedésben

Anélkül, hogy egy hierarchikus rendszert próbálnánk alkotni, jegyzéket lehet készíteni a legfontosabb fékező rendszerekről, amelyek hatással voltak (negatíve) a növekedésre:

a) Fizikai mennyiségek határai: azaz „a természeti források” ingyen adománya. Példa: Franciaország rosszul volt ellátva (Németországhoz képest) szénlelőhelyekkel. Azonban a gazdasági aktivitás természeti potenciálja nem *egyszer s mindenkorra* adott. (Példák: a calais-i szoros szénbányáinak üzembeállítása 1850-től, a bricy-i vasérc lelőhelyeké 1870-től, a vízi energia kihasználása ugyanettől az időszaktól kezdve.) Ezen túl a nemzeti termelés hiányzó szükségleteit az *import* pótolta. Ezek a hiányok 1. csak viszonylagosak és 2. nem végleges akadályok (ld. a francia gyapotipar bizonyító esetét).

b) Demográfiai határok, főként a *munkaerő* és a szakképzett munkaerő-készlet minden szinten. Kétségtelen, hogy a növekvő népesség új szükségleteket és ugyanakkor új munkaerő-potenciált hoz létre — legalábbis, ha ez a demográfiai növekedés egy olyan gazdasági és társadalmi állapoton belül jön létre, amely elég fejlett ahhoz, hogy „válaszoljon” a demográfiai kihívásra. Tehát a demográfiai növekedés a gazdasági növekedés ösztönzője. A francia demográfusok (főként Sauvy), akik talán túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a francia demográfiai struktúráknak (*kor szerinti* struktúrák, *foglalkozási ágak szerinti* struktúrák) a gazdasági fejlődésben, ezeket a struktúrákat a növekedés uralkodó fékező tényezőinek tekintik az 1930-as évek végéig egyre *lassuló* demográfiai növekedés keretében. Hozzáfűzik, hogy az *aktív népesség szintjénél* tekintetbe kell venni a *szellemi beruházás hatékonyságát* is (iskolahálózat, szakmunkásképzés, az oktatási rendszerek és az oktatás szelleme): ebből a szempontból a legpozitívabb feltételek nem teljesültek ahhoz, hogy elfogadhatók legyenek a növekedés, a hatékonyság, a produktivitás fogalmi. Röviden szólva, Franciaországban egyszerre hiányzott a *Realschule* és a *Doktor* fogalma.

Azonban a gazdasági növekedésnek ez a demográfiai kritikája, bármi is legyen saját értéke — hiszen a francia demográfiai mozdulatlanság szemmel látható —, mégis ellentmondó marad. Egyrészt a népesség egyszersmind (aktív) tényezője a gazdasági fejlődésnek és (passzív) terméke ugyanennek a fejlődésnek. A demográfiai változók egyben szabályozók és szabályozottak is. Egyébként sem az emberek száma, sem foglalkozásbeli megosztottságuk, sem szakképzettségük nem a vizsgálat egyedüli tárgyai, hanem fogyasztói szerepük éppenúgy. A nemzeti fogyasztás, amely ekkor a gazdasági fejlődés ösztönzőjének szerepét játsza, arányban gyorsabban képes növekedni, mint a népesség, ha a széles fogyasztó tömegek életszínvonalá emelkedik. Lelassult demográfiai növekedés esetében felgyorsult gazdasági fejlődés jöhet létre — és valóban így is történt az 1914-et megelőző 15—20 évben. Nem a demográfiai lefékezés ad lehetőséget arra, hogy a tízéves fázisok közötti váltakozást (A—B—A) számításba vegyük a XIX. század közepétől az első világháborúig.

c) Azok a határok, melyeket jobb híján szociológiainak nevezhetünk, szorosán összefüggenek a foglalkozásbeli és társadalmi népességmegoszlás tényezőivel, és a termelés apparátusának, technikai struktúráinak tényezőivel: Franciaország a XX. század elején még mindig túlnyomórészt mezőgazdasági és paraszti nemzet, kézművesek és boltosok nemzete; a „kisemberek”, kisárutermelők és kiskereskedők nemzete; egyben járadékos nemzet. Ebből származik a gazdasági növekedésre oly kedvezőtlen világnézet, a „biztonsági politika”, sokkal inkább a megőrzés szellemi állapota, mint az újításé. Feltételezve, hogy nem felejtjük el: a társadalom szervezetében egyes részek kipusztulnak vagy vegetálnak vagy éppen ellenkezőleg, megszületnek és fejlődnek, mindez csak akkor tagadható, ha a kutatás elhanyagolta, vagy bizonyos értelemben túlságosan is kihangsúlyozta a fékező erőket, és a dinamikus elemeket rosszul mérte föl. A strukturális változások (koncentráció), a növekedés felismerése és megérzése, a technikai haladás és az új iparágak fejlődése: mindezek a fékező erőknél nem kevésbé jelentkeztek Franciaországban 1914 előtt.

d) A pénzügyi beruházások határai: a tőkék hozzáférhetősége és felhasználása. Sokáig különböző bizonyító eszközökre vetették a hangsúlyt, a jelentős megtakarítási kapacitásra és a belső beruházások (viszonylagos) gyengeségére. F. Perroux két középárányost hasonlított össze az egész században: 600 milliós nagyságrendű évi beruházással szemben 2 és fél milliárdos

évi tartalékolás (nem befektetett tőke) áll... Egyébként semmi sem (vagy nagyon kevés tény) támasztja alá e kettős becslés helytálló voltát, különösen az elsőét.

Itt a gazdaságtörténeti kutatásnak igen súlyos hiányosságával találkozunk, ami minden vitát bizonytalanná, sőt feleslegessé tesz: a belső beruházás, és annak számos aspektusa szempontjából hiányos ismeret.

Nem látszik szükségesnek többet foglalkozni a vita forrásanyagával, mivel más irányba terelné beszámolóinkat.

A vita három egymást követő témát foglal magába (ezek összefüggenek egymással):

1. A tartalék kivitele (*tőkekivitel*) és a belső növekedés közötti összefüggés.

2. A tartalék tőke nemzeti piacon maradt részének elveszetegetése vagy hatástalanítása.

3. A tőkék kihasználóinak „politikája”, a nagy beruházók politikája, amely szembe találja magát számtalan *objektív* körülménnyel (a kereslet állapota, a termelési tényezők költsége, a profit kilátásai) éppenúgy, mint *szubjektív* magatartásokkal (a gyáros függetlenségi vágya a bankári segítséggel szemben, a bank biztonsági vágya az ipari vállalkozással szemben). Innen ered a kettős játék (melyet rosszul ismerünk) a nagy beruházók részéről, akiknek állandóan döntenie kell a pénzügyi önellátás és a pénzügyi piacokhoz való folyamodás között. Innen ered a korlátozási eljárásoknak, a beruházók óvatos politikájának *lehetősége*: ez a francia kapitalizmus „malthusianizmusának” témája.

e) *A monopólium-típusok formációnak határai*, amelyek, lévén egyben termékei és feltételei a növekedésnek, szintén játszhatták a fékek szerepét, vagy hogy a belga közgazdász, Dupriez kifejezését használjuk, „*előnyben részesíthették a biztonsági politikát a haladás politikájának hátrányára*”. Ebben az irányban a francia történeti kutatás erős lemaradásban van: egyrészt nem kutatta a *vámpolitika* pontos hatását a növekedésre a Második Császárság óta: az átállás a szabadkereskedelemtől a protekcionizmusra (az 1881 és 1892 közötti korszak valósította ezt meg) negatív hatással volt-e a növekedésre? Ez nem egészen biztos. Másrészt a monopolisztikus struktúrák, amelyek a XIX. század végén a megszilárdulás útjára léptek, eleddig elkerülték minden elemző figyelmét. A banktőke és az ipari tőke közötti erőviszonyok nagyon kevésbé ismertek. A kartellesítés (nagyon erősnek tűnik például a nagy vegyiparokban) egyáltalán nem volt még széles körű

kutatás tárgya. Így tehát lehetetlen komoly véleményt formálni a monopóliumoknak a növekedésben játszott szerepéről.

IV. Kifulladt kapitalizmus az első világháború hajnalán?

A francia történészek által adott közismert kép (Palmade, Léon, Fohlen): a francia gazdasági élet, mely elérkezett egyfajta kielégültség érettségéig, óvatos léptekkel halad a XX. század elején. A hangsúly a fékező erőkre esik, a negatív előjelekre. A pozitív tényezők nem ismeretlenek, de a második helyre szorultak: a „kifulladás” fogalma helyettesíti.

Azonban az igazi probléma, úgy tűnik, az, hogy a francia kapitalizmus ismét megtalált dinamizmusával kell számolni, amelyet megtalált az 1873—95-ös nehéz éveken túl, a „szép korszak” húsz éve alatt, a háború előtt, és megtalált a fékező erők rendszere ellenére.

Hogy létezett akkor dinamizmus, semmi kétség; a növekedés minden mutatója ezt bizonyítja: árak, profitok, a termelési szintek, kereskedelem, kamatlábak...

„A háborút megelőző húsz év folyamán — írja R. Marjolin — egymás mellett létezett a vállalkozók helyzetének megjavulása, a profitok növekedése, és az intenzív ipari racionalizálás.”

Ami azt illeti, hogy ez a dinamizmus a „hosszú” nemzetközi konjunktúra kereteiben viszonylag kisebb volt, mint a német vagy az amerikai gazdasági élet dinamizmusa (a francia kapitalizmus *viszonylagos* lemaradásának tézise), ezt néhány szerző kétségbe vonja, különösen F. Walter, aki azt állítja, hogy 1901-től 1915-ig „a francia ipar dinamizmusa a maga egészében majdnem egyenlő Németországéval”, és hogy „a mi egy főre eső ipari termelésünk gyorsabban növekedett, mint Németországé” és mint a kelet-európai országoké. Hiányoznak azok a gazdaságtörténeti tanulmányok, amelyek lehetővé tennék az újra megtalált növekedés alapvető magyarázatát. Úgy tűnik, hogy a következő irányokat kellene követni:

1. A *technikai újítás bizonyos autonómiájának felismerése* és ennek alkalmazása különböző ágakra; azaz felismerni a „második ipari forradalom” különböző epizódjainak a növekedésre gyakorolt pozitív hatásait.

Ennél a pontnál idéznünk kell Sauvyt, a kritika hangján. A XX. század eleji Franciaországról írja: „A népesség stagnálása és korösszetételének változása következtében az új vállalkozások szükséglete nem érezhető, *legalábbis a hagyomá-*

nyos iparoknál. A már meglévők elegendőnek bizonyulnak, a kevéske terjeszkedés következtében, mely annyira szükséges a nemzeti termelés biztosítására. Tehát kevés vállalkozást vezetnek a fiatalok”. Aláhúzzuk a mondatnak azt a tagját, ami az érvelés gyöngéjének tűnik: túlbecsülve a demográfiai tényezőket, elemzését csak ezekre alapozva, Sauvy elhanyagolja és — azzal, hogy csak egyszerű utalást tesz rá — alábecsüli a nem hagyományos iparágak feltűnését, az új iparágakét, amelyek dinamikusak és mint minden növekedési folyamatban, átveszik más ágaktól a stafétabotot, és fenntartják a növekedést, annak előrelökésével: gépkocsi, mechanikai és elektromos berendezések, villamos fémkohászat és elektrokémia, az elektromosság termelése és fogyasztása, olaj...

Itt létrejöhetett tehát gyors gazdasági fejlődés még egy nagyon erős demográfiai ösztönzés hiányában is.

2. *A vásárlóképességnek, a belső piac fogyasztási kapacitásának elemzése, a kereslet elemzése.* Az „átlagos” életszínvonal növekedése a XX. század elején nem kedvező elem-e a fejlődésben? Azonban még elemezni és mérlegelni kell (ami nem történt még meg) a fogyasztás fejlődését: mennyiségileg és minőségileg. Ez vezetne „az expanzió gyümölcsei felosztásának” témájához, ami egyébként most nagyon aktuális. Ha a *profit* a nagyvállalatoknál (szén, vasipar, bank) teljes virágzásban van a háborút megelőző időszakban, hogyan fejlődött a *reálbér* — a reálbérek? Gazdasági ismereteink efelől igen csekélyek, ha lehet ezt mondani. Még a folyamatban lévő széles körű kutatás a társadalmi vagyonmegoszlásról a Restauráció Franciaországában 1914-ig (csak megközelítően rekonstruálva az elhunytak vagyonán keresztül, „a halál utáni tulajdonát ruházások” következtében, melyet megőrzött számunkra az „Enregistrement”) sem teszi lehetővé, hogy pontosan felmérjük, hogy fejlődött a vagyonok társadalmi megoszlása a XIX. század folyamán.

3. Még általánosabban szükségesnek látszik a „*vezető szektorok*” tanulmányozása a XIX. században és különösen az 1890-es évek fordulóján. Ennek a jelentősége érzékelhetővé válik T. J. Markovitch munkáin keresztül: lásd a különböző iparágak fejlődéséről készített görbéit és azt a megkülönböztetést, amit az „új dinamikus iparágak” és a „rég progresszív iparágak”, valamint a „rég hanyatló iparágak” között tesz. (L'industrie française de 1789 à 1964, Cahiers de l'ISEA, AF 5, no 162, 173, 174, 179 — 1965—66, és Les secteurs dominants de l'industrie française, Analyse et Prévision 1, 1966. p. 161—

175.) Markovitch következtetései megerősíteni látszanak egyébként a „revival” téziséét a francia gazdaságban a XX. század elején.

4. Még egy „utolsó” irány mutatkozik a munka területén, ami újfent jelzi a gazdaságtörténészek által hagyott öröket — legalábbis az 1850-es éveken túli időszakot tekintve: tanulmányozni kell a *belső növekedés külső feltételeit*, azaz el kell helyezni a francia növekedést a nemzetközi növekedésen belül, meg kell találni a külkereskedelem helyét a belső fejlődésben, össze kell hasonlítani a fizetési mérleget és a növekedést, és ezen keresztül meg kell találni a tőkekivitel és a fejlődésre való (negatív és pozitív) visszahatásainak témáját.

V. Az utóbbi időben publikált kutatások és az előreláthatólag befejezés előtt álló kutatások.

A kutatás hiányosságainak tudatában vagyunk, mind a történészek, mind a közgazdászok. Bár Franciaországban nem létezik (és ez nagy kár) a gazdaságtörténet területén igazi (és részletes) tervezés, el kell ismernünk, hogy bizonyos kutatások, kollektív kutatások vagy egyéni munkák, befejezettek vagy a befejezés útján lévők megmutatják az út fő vonalát a francia növekedés teljesebb megismerésében.

1. *Az utóbbi időben befejezett tanulmányok és kutatások, illetve megjelenés alatt álló művek.*

Lévi-Leboyer, Maurice, Les banques européennes et l'industrialisation internationale dans la première moitié du 19e siècle. (P.U.F., 1964, 813 p.): e munka legfőbb újdonságai Nyugat-Európa fejlődési folyamatainak összehasonlításában jelentkeznek (Németország kivételével); és az iparosodás és külkereskedelem összevetése több országban (Anglia, Franciaország, Belgium).

Histoire quantitative de l'économie française; sajtó alatt Cahiers de l'ISEA hasábjain (Marczewski, Toutain, Markovitch).

Bouvier—Furet—Gillet: Le mouvement du profit en France au 19e siècle (Mouton, 1965, 465 p.). Ez a kiadvány bizonyos kritika tárgyát képezte.

2. *Néhány értekezés szerkesztés alatt és közeli befejezés előtt: (3 éves határidőn belül)*

Les charbonnage du Nord-Pas de Calais au 19e siècle (M. Gillet).

Histoire de la Cie du chemin de fer 'du Nord: 1845—1914 (F. Caron).

Les grandes industries chimiques au 19e siècle (Thépot).

La Banque de France sous le Second Empire (Plessis).

Les investissements français en Russie 1888—1914 (R. Girault).

Les intérêts français dans l'Empire ottoman, 1890—1914 (Thobie).

Les rapports économiques franco-allemands, 1890—1914 (Poidevin).

Kiemeljük azokat a tanulmányokat, amelyek világgazdasági vonatkozásúak, ez olyan téma, amellyel végre foglalkoznak a francia történészek, sok késéssel.

3. *Néhány nemrég megjelent cikk, illetve munka a francia gazdasági növekedésről:*

XVIII. század—XIX. század első fele:

Bairoch, Paul, Révolution industrielle et sous-développement (SEDES, Paris, 1963, 360 p.).

Crouzet, François, Angleterre et France au 18e siècle. Essai d'analyse comparée de deux croissances économiques (Annales, mars-avril 1966, p. 254—292).

„Evolution de la population active en France depuis cents ans” (Études et Conjoncture, mai-juin 1953).

„La concentration des établissements en France de 1896 à 1939” (Études et Conjoncture, septembre 1954).

Walter P., „Recherches sur le développement économique de la France, 1900—1955” (Cahiers de l'ISEA, série d, no 9. 1957).

Léon, Pierre, Rapport au Congrès de Stockholm (Mouton, Paris, 1960): „L'industrialisation en France du début du 18e siècle à nos jours” p. 163—204.

Cameron, R. E., Profit, croissance et stagnation en France au 19e siècle (Economie Appliquée, avril-septembre 1957).

Vincent, L. A., Evolution de la production intérieure brute en France de 1896 à 1938 (Études et Conjoncture, 1962 et 1965).

Population active, production et productivité dans 21 branches de l'économie française, 1896—1960 (Études et Conjoncture, février 1965).

Következtetésként csak azt lehet mondani, hogy a francia kutatások viszonylagos lemaradása a gazdasági növekedésre vonatkozólag alapvetően két oknak tulajdonítható: 1. A ko-

runkbeli (XIX. és XX. századi) gazdaságtörténeti kutatások ké-
sői sikere a francia történetírásban. 2. A koordináció hiánya a
történészek és a közgazdászok között maga után vonta a gaz-
dasági analízis módszerének félreismerését a történészek ré-
széről. Nem mintha a történész alá volna rendelve a közgaz-
dásznak, hiszen meg kell őriznie eredetiségét számára a gaz-
dasági élet mechanizmusa és növekedése mindig emberekben
és vállalatokban személyesül meg, erőviszonyokban és cso-
portokban. Számára szintén elválaszthatatlan a gazdaságtör-
ténét az osztályviszonyok történetétől. Ez nem egyéb, mint a
szélesebb megismerés egyik eszköze. Még ha úgy is tűnik, hogy
szűk keretek közt marad, arra törekszik, hogy ne feledkezzék
meg alapvető céljáról: hogy megértse a társadalmi szervezet
egységét fejlődését.

A SPANYOL GYARMATOK FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚJÁNAK JELLEGE AZ ÚJABB TÖRTÉNETI IRODALOMBAN

Az 1810—1825 között lezajlott spanyol-amerikai események irodalma ma már kezd áttekinthetetté válni. E rövid ismertetés keretében a tematikus bibliográfia helyett néhány problémát emelünk ki, amely körül ha nem is mindig vita, de vitás vagy vitatható gondolatmenet alakult ki a kutatók munkáiban. Azokról a felszabadító háborúkról van szó, amelyek gazdasági és társadalmi háttere ma még úgyszólván teljesen ismeretlen, de a politikai részletek annál ismertebbek. Éppen ezért a történetírás az egész kérdéskomplexumot a felépítmény oldaláról közelítette meg.

Érthető, hogy a történeti irodalomban a függetlenségi háború jellegét meghatározó tényezők közül a felvilágosodás nyert kiemelését, az „előfutárok” (Miranda stb.) kultuszával együtt meglehetősen nagy teret.¹ Különösen az amerikai C. C. Griffin elemezte a felvilágosodás fontosságát, de eltúlozta szerepét.² Az intézménytörténet a maga eszközeivel már kevésbé járulhat hozzá a háború forradalmi jellegének kidomborításához, mivel elsősorban a gyarmati rendszer válságát mutatja be. Különösen a városokat irányító cabildo-k jelentősége emelkedik ki e tekintetben, minthogy a gyarmati uralkodó réteg, a kreolok érdekeinek volt legfőbb politika kifejezője.³ A consulado-k elsősorban a kreol kereskedő polgárság tevékenységére adnak értékes forrásanyagot.⁴

A függetlenségi harc kritikai historiográfiája évenként újabb lépéseket tesz előre a kérdések rendszerezése, a fehér foltok feltárása tekintetében, amint ezt Vial Correa, M. del Carmen Velázquez és Humphreys, Lynch közös beszámolója is mutatja.⁵ Ugyanakkor a mérsékelt hangvételű, részletek bemutatására korlátozódó politikai történeti kutatások is folynak, amint az 1963-ban Madridban kiadott tanulmánykötet tanúsítja.⁶ Sem az egyik, sem a másik nem tudja, nem is ki-

vánja előbbre vinni a függetlenségi háború egyetemes történeti jelentőségének, osztályjellegének a tisztázását és beleilleszkedését a spanyol-amerikai társadalmak fejlődésének menetébe.

Ricardo Levene és mások által hangoztatott tétel lényege az, hogy „az Indiák (Amerika) nem voltak gyarmatok”. Ebből kiindulva ez az álláspont tagadja a spanyol gyarmati uralom tényét, „felülvizsgálja” a XIX. századi liberális patrióta irodalmat és a háborút a forradalom szintjéről a belháború és szeparatista mozgalmak szintjére helyezi. Ez a sajátos „revizionizmus” főleg Argentínában vert gyökeret és a guatemalai Enrique de Gandia Buenos Airesben kiadott kötetében érte el csúcspontját a spanyol uralom és klérus rehabilitálásában.⁷ Azt felesleges bizonygatni, hogy a mai spanyol történészek jelentős részének kedvesek ezek a hangok. Többen nem is használják a gyarmat szót, „colonia” helyett „provincia”-t találunk egyes spanyol tanulmányokban.⁸ Így Gil Munilla, Alemparte, Basadre, A. Ramos és mások felfogása, amely szerint a XIX. század elején lezajlott felszabadító háborúk polgári forradalmat jelentettek, a polgári történetírásban kénytelen volt megosztani a helyét a „revizionisták” álláspontjával, amely az eseményeket a kreol földbirtokos oligarchia feudális érdekeinek megnyilvánulásaként jellemezte.

Ez a feudális értelmezés könnyen találhat magának utat és teret azokban a tanulmányokban, amelyek a függetlenségi háborúk egyes kiemelkedő vezetőinek pályáját elemzik. Ezek a politikai téren kimagasló egyéniségek tele vannak társadalmi ellentmondásokkal és néhány kivételével (Hidalgo, részben Bolívar stb.) alig van, aki önmagában burzsoa programot képvisel. Nem véletlen, hogy Madariaga a Bolívarról szóló monográfiájában jut el odáig, hogy a függetlenségi háborúk győzelmüket a nemzetközi fejleményeknek köszönhetik.⁹

A „caudillismo” problematikája sajátosan kapcsolódik össze a jelzett „revizionista” állásponttal, a testvérharc-elmélettel a venezuelai pozitivista történész, L. Vallenilla Lanz „Demokratikus cezárizmus” c. művében.¹⁰ Azzal, hogy egyenlőségi jelet tesz a nagy „caudillók”, a Bolívar-generáció és a XX. századi spanyol-amerikai diktátorok között, a modern reakció ügyét szolgálja. Vele szemben a marxista Federico Brito Figueroa caracasi professzor fejti ki ellentétes nézeteit a függetlenségi háború (Independencia) történeti jelentőségéről és tartalmáról: „a változás elemeit vitte be a gazdaság szerkezetébe”, megváltoztatta a földtulajdonviszonyokat és

munkaerőviszonyokat és a világpiachoz fűződő kapcsolatokat.¹¹

A marxistáknak egyöntetű álláspontja, hogy az 1810—25-ös háborúk a polgári forradalom ismérveivel rendelkeznek. Ilyen értelemben foglalt állást Alperovics, Jermolajev, Lavreckij és Szemjonov cikke (1956), amely a tömegek aktív szerepét igyekezett illusztrálni az egyes spanyol-amerikai országokban.¹² Alperovics a Hidalgórról szóló tanulmányában szintén a népi felkelés szerepét teszi vizsgálat tárgyává.¹³ Hasonló szelvényben vitázik a polgári állásponttal egyik meglehetősen nehezen hozzáférhető cikkében a lipcsei Manfred Kossok professzor, aki szerint „a latin-amerikai felkelések felszabadító mozgalmat jelentettek, amely történeti jellegénél fogva integráns része volt a XVIII. és XIX. századi polgári forradalmaknak”.¹⁴ Kossok azonos nézetet vall W. Z. Fosterrel, aki ismert összefoglalásában a latin-amerikai eseményeket a világméretű burzsoa forradalmi folyamat elemeként értékeli.¹⁵

A marxista kutatók nézetei között abban van különbség, hogy miként kell értelmezni a burzsoa jelleget. Az idevágó részletek mellőzésével legyen szabad utalnom a kiváló chilei professzorra, H. Ramirez Necocheára, aki hazája felszabadulásának gazdasági elemzését olyan következtetéssel zárja, hogy a gyarmatok szabadságharca *önmagában* nem tartalmazza a polgári forradalom ismérveit, de egyetemes történeti összefüggéseiben ahhoz tartozik.¹⁶ Mind ő, mind mások a gazdasági folyamatok elemzése során kénytelenek észrevenni a tőkésviszonyok rendkívüli fejletlenségét.

A *tömegek szerepe* is komoly problémákat vet fel a marxisták számára. Legújabbban pl. a venezuelai Germán Carrera Damas volt kénytelen a kérdést elemezve nagyobb tanulmányt írni arról, hogy a Llanos pásztorai és más tömegek miért követték a királyi csapatok vezérét, Bovest a felszabadító mozgalom vezéreivel szemben.¹⁷ A spanyol-amerikai rabszolga és indián tömegek számára nem volt túl könnyű a tájékozódás: a spanyol hivatalnokokon, katonákon és papokon kívül a kreol földesurak is kizsákmányolták őket. Az utóbbiak gazdaságon kívüli kényszere nemegyszer erősebb volt az előbbinél. Földesuraikkal összefogni a spanyol abszolutizmus ellen nem elmentmondás nélküli jelenség, klasszikus európai formában nem sok helyen valósult meg. Éppen a forradalmi, népfelszabadító program hiánya miatt általános ez a helyzet.

Illusztrálásképpen álljon itt az általunk tanulmányozott felső-perui (bolíviai) példa. Bolíviában, ahol az 1780-as Tupac

Amaru indián felkelés érezhetően jelezte a gyarmati uralom válságát, a felkelést kiváltó okok, elsősorban a rendkívül súlyos bányá-kényszermunka, a mita továbbra sem szűnt meg. A kreol uralkodó osztály számára részben támogatást jelentettek a felkelt indiánok a spanyol „chapetonok”-kal szemben, részben fenyegetést a hátukban. Ahogy a kérdés legjobb szakértője kifejezte, a forradalom magatartása az indián társadalmi helyzetére vonatkozóan teljesen negatív volt.¹⁸ Bolíviában még inkább hiányzott a burzsoa programot adó vezetés, mint Argentínában, amely e tekintetben szinte kivétel a dél-amerikai országok között. Az argentinai és bolíviai uralkodó osztályok közti ellentétek általában felvetik a hasonló tartományi elkülönülések kérdését, amely elzárkózás a külön állami-ság legfőbb tényezője mellett.

A független államok létrejöttének meghatározói ma még nem vagy alig ismertek a történészek előtt. Földrajzi, gazdasági, társadalmi, faji, vallási és nemzetközi körülmények bonyolult találkozásai formálták ki az önállóvá váló államok területét, határait. Ezek között a legkevesebb szerepe volt a belső piac dinamikájának, amely az európai burzsoá nemzetek oly fontos kelléke lett. Mindezek újabb megoldásra váró kérdések.

Marad a függetlenségi háborúk következményeinek, a belőlük kisarjadó új gazdasági, társadalmi egységek bonyolult problematikája azzal a *mennyiségi* értelemben vett hanyatlással együtt, amely a felszabadulás utáni évtizedeket sok országban jellemezte. A hanyatlásból legtöbb ország csak a XIX. század vége felé kezdett kilábolni. A visszaesés gazdasági adatai tények, ezeket tagadni nem lehet, ugyanakkor apriori következtetéseket sem lehet belőlük levonni, mint a legutóbbi bécsi történészkongresszus vitájában P. Chaunu tette, aki így akarta cáfolni a felszabadító háborúk forradalmi, illetve haladó jellegét.

Az érintett vitás kérdések is jelzik, hogy a történelem-tudomány iránti igények alaposan megnövekedtek az elmúlt időszakban az Amerika-kutatás terén. 1956-ban talán még érthető volt, hogy szovjet történészek a Marx-adta negatív Bolivar-kép retusálásán fáradozzanak, rámutatva arra a szerepre, amit a tömegek mozgósítása terén betöltött.¹⁹ Ma már a politikai történet vonatkozásában is bonyolultabb problémák állnak előttünk. Az eddigi sémák megelégedtek a Lima és Buenos Aires közötti kereskedelmi vetélkedés politikai ki-sugárzásának elemzésével vagy a Bolivar és Sucre által kép-

viselt Nagy-Kolumbia-gondolat konkrét hatásával a forradalmi események során.²⁰ Ma már elérkezett az idő, hogy a speciális regionális vonások konkrét elemzése mellett bizonyos társadalomtörténeti általánosításokat kíséreljünk meg, lényegesen magasabb fokon, mint ahogy Moreno és mások „szociológiai” alapon erre kísérletet tettek.²¹

Ismeretes az a szociologizmus, amely a pozitivista hagyományokra épülő latin-amerikai történetírás műhelymunkáját a múlt század vége óta jellemzi. Ennek negatív oldalát nem szükséges megvilágítani, pozitív oldala viszont, hogy legalább elméleti igény szintjén bevonja a marxizmust, mint lehetséges szemléleti alapot. Sajnos, a marxizmus, mint a konkrét történelmi folyamatok elemzésének módszere, még alig kapott alkalmazást a spanyol-amerikai országokban. Sőt a „szociológiai” jelző is csak a pozitivista eseménytörténet fedőneve lett sok esetben.²² Ily módon alig lehetséges a mai történeti irodalomban arról tájékozódni, hogy a felszabadító háborúk után az egyes országok társadalmi formációja milyen irányban módosult. Talán statisztikai többségben az az álláspont igazolható, amely szerint a felszabadulás a rabszolgaviszonyok megszűnését és a feudális jellegű nagybirtok kialakulását eredményezte.²³

Természetesen nem kívánjuk tagadni, hogy az európai ismérvek alapján dolgozó marxista és nem marxista történészek ilyen állítása helytálló. Ámde marad a tény, hogy milyen megszorításokkal lehet polgári forradalomnak nevezni egy olyan függetlenségi háborút, amely a feudális viszonyok, a peonaje stb. megszilárdulásához vezetett? Mennyiben voltak meg a felszabadulást követő időszakban a tőkés termelőmód elemei?

Ilyen és hasonló kérdésekre a jövő kutatásainak kell választ adni. Egyelőre még érvényes Humphreys 1955-ben, a X. római történészkongresszuson tett megállapítása, hogy még nincs megírva Latin-Amerika gazdaság- és társadalomtörténete a függetlenségi háború időszakában.²⁴ A nem latin-amerikai kutató előnye az lehet ebben a munkában, hogy egyik ország vagy térség fejlődésének sajátos vonásait és kategóriáit kevésbé általánosítja, és igyekszik azokat a főbb törvényszerűségeket megragadni, amelyek Latin-Amerika minden részére érvényesek.

Az európai tőkés piactól való függés éppen akkor vált teljessé, amikor ezek az országok véres küzdelmek árán lerázták a spanyol gyarmati elnyomást. Az idegen tőkével való

kapcsolatok egyrészt elősegítették a spanyol-amerikai országok gazdaságának kapitalizálódását, másrészt konzerválták az elmaradottságot, nagybirtokot és állandósították a monokultúrát. Azok a nemzetközi kapcsolatok, amelyeknek oly nagy jelentőséget tulajdonít a történetírás a függetlenségi háború évtizedeiben, ebben az ellentmondásosságukban még nem nyertek kellő megvilágítást.²⁵

A nyugat-európai hatalmak és az Egyesült Államok gazdasági és diplomáciai érdekelttségét, a spanyol konc feletti marakodásukat, a diplomáciai tevékenységnek a közvetítéstől a függetlenség hivatalos elismeréséig terjedő skáláját meglehetősen gazdag irodalom mutatja be. Mindenekelőtt az angol külpolitika szerepe emelkedik ki, melyet L. Cuervo Márquez, C. K. Webster és W. W. Kaufmann korábbi munkái világítanak meg.²⁶ Újabban John Street²⁷ és mások érintették a témát, de sem angol sem észak-amerikai és francia vonatkozásban nem tekinthetők kielégítőnek a kutatások, és főleg hiányzik a szintetikus feldolgozás. Legjobban azt a szerepet ismerjük, amelyet az angol politikai és gazdasági beavatkozás játszott a Rio de la Plata (Argentína, Uruguay, Chile) vidékén a spanyol gyarmati gazdaság felbomlásztásában. Az 1806—7-es angol inváziót a történetírás kellően helyére tette, helyesen értékelte, mint a spanyol kereskedelmi monopóliumokra mért végleges csapást és Buenos Aires kereskedelmi hegemoniájának egyik kiindulópontját.²⁸

Míg az Egyesült Államok csak morálisan állt a spanyol-amerikai gyarmatok oldalára, addig Anglia jelentős anyagi segítséggel támogatta harcukat. Innen és az „önzetlen” támogatás gazdasági következményéből, az erős tőkebehatolásból származott az angol hegemonia Latin-Amerikában a XIX. század végéig. Ez egyben az angol—USA vetélkedést hozta magával, amely már a függetlenségi háború első időszakában kezdetét vette.²⁹ A New York Herald Tribune 1810-ben megállapítja: „Spanyol-Amerika jövő sorsa jelentős ügyvé válik az angol kereskedő osztály számára. Egy új piac nyílik meg vagy zárul be örökre... Attól függően, hogy felhasználja vagy elmulasztja a jelen alkalmat, Anglia nyer vagy elveszít piacot a termékei számára, olyat, mint az Egyesült Államoké...”³⁰

Ami az Egyesült Államok magatartását illeti, jól ismert a Monroe-elv problematikája, itt csak azt tartjuk szükségesnek kiemelni, hogy az USA-hegemonia biztosításának egyik nélkülözhetetlen feltétele volt a gyenge, kis államok külön

államiságának megerősítése, mindenféle számba jöhető konkurrencia kiküszöbölése. Ezért sietett elismerni az új államokat a Fehér Ház.³¹

Nemcsak történetileg, hanem módszertani szempontból is hozzátartozik a spanyol-amerikai gyarmatok függetlenségi háborúja természetrajzához a spanyol fennhatóság alatt maradt Kuba és Puerto-Rico példája. A „hűséges szigetnek” jellemzett Kuba gazdasági tekintetben fejlettebb volt, mint sok dél-amerikai terület, amely függetlenné vált. A „miért” megválaszolása nem korlátozódhat a haiti forradalomnak a kubai kreolokra gyakorolt dermesztő hatására, az Egyesült Államok spanyolok melletti éppen nem önzetlen állásfoglalására és az e szigeteknek adott spanyol kormányzati engedményekre, mint ahogy azt sem lehet igazolni, hogy a kreol ellenzékiességben nem voltak meg az elszakadás lehetőségei legalább oly mértékben, mint több dél-amerikai országban. Igaz, hogy a katonai reformok megerősítették a spanyol uralmat Kubában, de a „hűség” fő oka abban kereshető, hogy a kreol ültetvényesek egy olyan gazdasági felvirágzás évtizedeit éltek, amely minden háborús tevékenységet kizárt részükről, ugyanakkor a rabszolga munkaerő oly szükséglete és növekedése következett be, amely minden társadalmi átalakulás vágyát kioltotta belőlük. A 25 783 ültetvényen 286 942 rabszolga dolgozott a spanyol-amerikai gyarmatok függetlenségi háborújának utolsó éveiben.³² A külpiacra termelő monokultúra így határozta meg a kubai kreolok politikai magatartását.

A kivételes esetek ugyanúgy azt a kívánalmat húzzák alá, mint az általános felszabadulási folyamat: sokrétű gazdaságtörténeti vizsgálódásra van szükség, hogy a jelleg meghatározásának precízebb megfogalmazásához közelebb kerüljünk.

WITTMAN TIBOR

JEGYZETEK

¹ A. P. Whitaker: *Latin America and the Enlightenment* (2. kiad.) New York, 1961. Ugyanő referátumot tartott e témakörben a X. (1955) nemzetközi történeti kongresszuson. *Tulio Halperin Donghi: Tradición política española e ideología revolucionaria de Mayo*. Buenos Aires, 1961. *Miguel Aguilera: Raíces lejanas de la Independencia*. Bogotá, 1960. *Jaime Eyzaguirre: Ideario y ruta de la emancipación chilena*. Santiago, 1957. stb.

² *The Enlightenment and Latin American Independence*. A Whitaker által szerkesztett id. műben, 119—143. l.

³ A háború alatti és utáni szerepük már kevésbé kidolgozott. Vö.

José Maria Ots Capdequi: Las instituciones del Nuevo Reino de Granada al tiempo de la independencia. Madrid, 1958.

⁴ A kérdés irodalmát legújabbán *Hans Pohl* foglalta össze: Die Consulados im Spanischen Amerika. Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas. Köln, 1966. Band 3. 402—414. l.

⁵ *Gonzalo Vial Correa*: Historiografía de la independencia de Chile. „Historia” 1965, 165—190. l. *Maria del Carmen Velázquez*: Historia de la independencia de México. „Historia Mexicana”. 1966. 560—579. l. — *Humphreys* és *Lynch* referátuma a XII. történeztudományi kongresszuson (1965). Rapports III. kötetében, 39—56. l.

⁶ Estudios sobre la Emancipación de Hispanoamérica. Contribución al Sesquicentenario de la Emancipación. A Revista de Indias-ban (85—88. számok) megjelent tanulmányok gyűjteménye.

⁷ Historia del 25 de Mayo. Nacimiento de la libertad y de la independencia argentina. Buenos Aires, 1960. Már a X. római történeztudományi kongresszus anyaga is tartalmazott hasonló szellemű referátumot egy kolumbiai történeztől (Relazioni, vol. I. 1955).

⁸ *Pl. Demetrios Ramos*: Notas sobre historia de la economía agrícola de Hispanoamérica. Revista de Indias. 103—104. sz. 1966.

⁹ Bolivar. London, 1952.

¹⁰ El cesarismo democrático. Caracas, 1952.

¹¹ Historia económica y social de Venezuela. Tomo I. 191—192. l.

¹² Ob oszvoboyitelnoj vojne iszpanszkih kolonij v Amerike (1810—1826). Voproszi Isztorii 1956. 11. sz. 52—71. l.

¹³ Hidalgo und der Volksaufstand in Mexiko. Lateinamerika zwischen Emanzipation und Imperialismus. Berlin, 1961. 35—78. l.

¹⁴ El contenido de clase de la guerras de emancipación latinoamericanas durante los años 1810—1826. „Universidad” Potosi-Bolivia, 1965, 177. l. (Bizonyító anyag és jegyzetek nélküli cikk.)

¹⁵ Az amerikai földrész rövid politikai története. Budapest, 1952.

¹⁶ Antecedentes económico de la independencia de Chile. Santiago, 1959. (E sorok írójának 1966 novemberében való chilei tartózkodása alatt e munka javított második kiadása nyomdában volt.)

¹⁷ Sobre el significado socioeconómico de la acción histórica de Boves. Bevezető tanulmány az agrárkérdést dokumentáló műhöz: Materiales para el estudio de la cuestión agraria en Venezuela (1800—1830). Vol. I. Caracas, 1964.

¹⁸ *Alipio Valencia Vega*: El indio en la independencia. La Paz 1961. 153. l. Vö. *Tibor Wittman*: La riqueza empobrece. Problemas de crisis del Alto Perú colonial en la „Guía” de p. V. Cañete. Acta Historica Universitatis Szegediensis XXIV. 1967. Szeged.

¹⁹ Voproszi Isztorii 1956. 11. sz. 63—67. l.

²⁰ Összefoglalást és jó bibliográfiát ad *Charles W. Arnade*: The Emergence of the Republic of Bolivia. Gainesville, 1957. Bolivia Sucre „colombianismó”-jának is köszönheti létrejöttét.

²¹ *M. Moreno*: Genesis sociológica de la independencia hispanoamericana. México, 1952. Vö. *Escalona Ramos*: Teoria acerca de la emancipación, *Icaza Tigerino*: Hacia una Sociología hispanoamericana stb.

²² Tipikus példa *Enrique Finot* „szociológiai értelmezési kísérlete”: Nueva Historia de Bolivia. Ensayo de Interpretación Sociológica. La Paz, 1964 (3. kiadás).

²³ Vö. *Federico Brito Figueroa*: La estructura económica de Venezuela colonial. Caracas, 1963. (az „enfeudamiento”). Megjegyzéseim: A monokultúrák történetéhez a Karib-térségben és Venezuelában (XVI—XVIII. sz.). Acta Hist. Univ. Szeged. XXII. 1966. 17—18. l. Manfred Kossok viszont a „feudalizmus felszámolásáról” beszél id. cikkében, ami a teljes fogalomzavarra utal. „Universidad” Potosi, 1965. 175. l.

²⁴ Az azóta megjelent vonatkozó irodalom rendkívül pontos rendszerezésben megtalálható az „Índice Histórico” egyes számaiban (Barcelona).

²⁵ *Hernán Ramírez Necochea*: Englands wirtschaftliche Vorherrschaft in Chile (1812—1914). Lateinamerika zwischen Emanzipation und Imperialismus. Berlin, 1961. 112—166. l. Itt jegyezzük meg, hogy ugyanebben a sorozatban jelent meg az NDK-ban *Neptali Zúniga*: Historia de la Independencia de América Latin. 1961. Berlin. A felszabadító harcok vezetőinek a nyugati hatalmakhoz fűződő személyes érdekelttségét húzza alá a spanyol gyarmati uralom iránt érzett nosztalgiával *Arturo Abella*: „Don Dinero” en la Independencia. Bogotá, 1966.

²⁶ *Luis Cuervo Márquez*: Independencia de las colonias hispano-americanas. Participación de la Gran Bretaña y de los Estados Unidos. Legión Británica. Bogotá, 1938. 2. köt. C. K. *Webster*: Gran Bretaña y la independencia de la América latina (1812—1830). Documentos escogidos del Foreign Office. Buenos Aires 1944. 2. köt. *William W. Kaufmann*: British Policy and the Independence of Latin America (1804—1828) New Haven, 1951.

²⁷ Revista Histórica 1953—1955. XIX—XX. számaiban írt tanulmánya az argentinai brit befolyásról.

²⁸ *Ricardo Levene*: Investigaciones acerca de la historia económica del Virreinato del Plata I—II. Buenos Aires, 1952. (2. kiadás). *Rudolfo Puiggrós*: Historia económica del Río de la Plata. Buenos Aires, 1948.

²⁹ Vö. R. A. *Humphreys*: British Consulat Reports on the Trade and Politics of Latin America 1824—1826. (Bevezetés).

³⁰ Idézi *F. Morales Padrón*: Historia General de América. Manual de Historia Universal, Tomo VI. 1962. 121. l.

³¹ Jó elemzést ad *Raúl Díaz de Medina* Autopsy of the Monroe Doctrine. The Strange Story of Inter-American Relations c. művében.

³² *Ramiro Guerra y Sánchez* a Historia de la Nación Cubana III. kötetében 73. l. LaHabana, 1952. Puerto Ricó-ra részletes adatok 1828-ból *Pedro Tomas de Córdoba*: Memoria sobre todos los ramos de la administración de la isla Puerto-Rico—Madrid, 1838. A lakosság egytizede (31 874) itt is rabszolga, a többi munkaerő (70 000) peón, de 104 000 peónra volna szükség a kávécserejék művelésére. 147. l.

SZEMLE

Max Weber, Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik. Mit einer Einleitung von Eduard Baumgarten. Herausgegeben und erläutert von Johannes Winckelmann. Zweite, durchgesehene und ergänzte Auflage.

Alfred Kröner Verlag. Stuttgart, év nélkül. XXXVI, 580 p.
(Szociológia. Világtörténeti elemzések. Politika.)

A kötet Weber munkáiból kiválogatott 16 olyan részt tartalmaz, amelyek segítségével szerzőjük változatos és nagy formátumú írói tevékenységének a szociológia, a világtörténet és a politikai elmélet körébe eső szakaszairól az olvasó képet alkothat magának.

Tudományos eredményekben és sikerekben egyaránt gazdag volt a pálya, amelyet Weber befutott. Lenyűgöző tehetsége előtt elnemt minden kicsinyeskedő irigység, féltékenység és senki nem próbálta útját állani. Amint befejezte egyetemi tanulmányait, a legrövidebb időn belül következett a habilitáció és a katedra. 28 éves korában (1892) egyetemi magántanár, egy esztendővel később berlini rendkívüli professzor, 30 évével freiburgi rendes tanár, 33 éves korában (1897) ugyanaz a heidelbergi egyetemen. Itt csak egy-két évig adott elő. Súlyos idegbaja hosszas betegeskedés után 1903-ban arra kényszerítette, hogy felhagyjon a tanári működéssel. Jó tíz esztendeig csak megszakításokkal tudott egyáltalán dolgozni, 1918-ban a bécsi egyetemen tartott előadásokat, 1919-ben a müncheni egyetem tanára lett, de már 1920-ban meghalt.

Életéről E. Baumgarten bevezetése bár röviden, de minden lényeges mozzanatra kiterjeszkedve tájékoztat. Egy magyarázatával nem érthetünk egyet. Amennyire helyes, hogy mint költőknél, szépiroknál szokásos, Webernél is számításba veszi a személyes élményeknek a témaválasztásra s egyálta-

lán, az egész életmű alakulására gyakorolt hatását, éppen úgy túlzás Weber betegségéből, a világtól való kényszerű visszavonultságából magyarázni, hogy feltette és mint bizonyosságot tekintette, mily nagymértékben volt egyéniséget és társadalmi osztályt átformáló hatása az önmagába bezárkózó, de ugyanakkor tettvágyó protestáns aszkézisnek. Weber nálunk legismertebb könyvének, „A protestáns etika és a kapitalizmus szellemé”-nek alapfelfogását egyáltalán nem teszi bizonyosabbá a mű keletkezésének ez a magyarázata. Ellenkezőleg: kételyünk megkétszereződik, hogy lehet-e feltételezni a kiinduló pont megválasztásának helyességét s az önmagában logikus következtetés alapja nem téves feltevés-e.

Weber munkáinak teljes felsorolása, amelyet a kiadvány szintén tartalmaz, oly olvasó számára, aki nem törekszik az egész életmű megismerésére, főleg két szempontból tanulságos. Egyrészt mutatja, mily csillapíthatatlan érdeklődéssel figyelte Weber korának eseményeit s a tevékeny emberre jellemzően mint iparkodott népét a fejlődés útjának követésére rávenni, másrészt tanúsítja, mily gondosan kerülte, hogy kutató munkásságának eredményeit publikálva, engedményeket tegyen a szakszerűség rovására.

Politikai érdeklődésére — ugyanakkor nyelvérzékére is — jellemző, hogy az orosz forradalom kitörése után hetek alatt megtanult annyira oroszul, hogy az eseményeket napról napra követni tudta az újságokban. Mint politikus, éles szemmel felismerte a Bismarck-kor visszasságait, lelepleződtek előtte II. Vilmos bohóckodásai s azt is előre látta, mint hosszabbítják meg a világháborút a Belgium anektálására törekvő vagy a korlátlan tengeralattjáró-háború mellett uszító sovíniszta körök. Elítélő véleményét kiterjedt publicisztikai működése során a Frankfurter Zeitungban, részben bizalmas memorandumokban kifejtette, de intelmei a Cassandra-jóslatok sorsára jutottak. A kritikus 1918/9. években jobb- és baloldal felé egyaránt megmondta véleményét. Ekkor tagja volt a versaillesi béke megkötésére kiküldött német delegációnak, részt vett a weimari alkotmány kidolgozásában, azt azonban nem sikerült elérnie, hogy tagja legyen az összeülő német parlamentnek. Ezt a jelenséget egyik magyar méltatója (Varga Iván, Világosság, 1965 ápr.) úgy értelmezi, hogy az események túlhaladtak Weberen, bal- és jobboldal egyaránt elhajlott tőle. A magyarázat első hallásra tetszetős s azért tesszük szóvá, mert hasonlóan mélynek látszó értelmezésekkel hasonló történeti szituációkra vonatkoztatva a történeti munkákban

lépten-nyomon találkozunk. Pedig az ilyesféle indokolás köz-hely, amelynek a valósághoz semmi köze sincs. Alapja az a feltételezés, hogy elég, ha valaki a legradikálisabban bal- vagy jobboldali érzelmű, s akkor már megnyílnak előtte az ilyen vagy olyan pártok legbelsőbb kamrái, vagyis hogy egy párton belül az érvényesülés egyesegegyedül a szereplők őszinteségének mértékétől függ. Weber egész életműve tiltakozik az ilyesféle magyarázat ellen, azért is tesszük szavá. Weber nagyon jól tudta, hogy mi az érvényesülés módja azon a polgári demok-rata párton belül, amelynek listájára fel akarta magát vé-tetni, jól tudta azt is, hogy milyen megalkuvás árán, milyen kompromisszumokat kötve tudná célját elérni — ehhez azon-ban nem volt kedve. Nagyon jól látta és meg is mondotta: tudja, hogy természetében van a hiba. Kutató tudósnak ma-radt meg a politika terén is. Többre becsülte, hogy meggyőző-dését kövesse s azt maga alakítsa ki, ne pedig kész sablono-kat vegyen át. Azt, hogy ily magatartást tanúsíthat, többre értékelte minden érvényesülésnél.

Weber munkásságának jegyzéke is mutatja, mennyire idegenkedett minden népszerűségkereséstől. Tanulmányai szak-köröket érdeklő folyóiratokban; sőt szaklexikonokban jelentek meg s ezekből csak halála után jutottak át gyűjteményes kö-tetekbe, hogy tárgy szerint csoportosítatva más, rokonszak-mák műveilői számára is hozzáférhetőek legyenek. A Gesam-melte Aufsätze zur Religionsgeschichte három kötete 1921-ben — zur Wissenschaftslehre 1922-ben — zur Sozial- und Wirt-schaftsgeschichte és — zur Soziologie und Sozialpolitik egy-egy kötete 1924-ben jelent meg. Utolsó egyetemi előadásainak szövegét Wirtschaftsgeschichte. Abriß der universalen Sozial-und Wirtschaftsgeschichte címmel először 1923-ban adták ki. Bizonyára a német nyelv viszonylagos elterjedtségével ma-gyarázható, hogy Weber életében csak olaszra fordították le két munkáját, a második világháborúig pedig angolra szintén kettőt, továbbá egy harmadikat olaszra. A szakembereknek nem volt szükségük fordításokra, mások pedig mint olvasók, alig jöttek szóba. Ellenben a második világháború óta az an-gol—amerikai, olasz, spanyol, francia, japán fordítások egy-mást követik, köztük Mexikóban négy kötetben a terjedelemre legnagyobb, a Wirtschaft und Gesellschaft, napjainkban pedig valósággal Weber-rennaissance-nak lehetünk tanúi. Úgy látszik, a szélesebb olvasóközönség mostanra emelkedett fel arra a fokra, hogy megértse és élvezze Weber fejtegetéseit.

Nagy elismerés ez számára, hiszen csak nagyon kevés

kutató remélheti, hogy közel félévszázaddal halála után a legjobb esetben egy-egy könyvét időszerűnek találja még a világ, az ő esetében pedig egész életműve bűvöli el az olvasókat és ösztönöz tanulmányozásra. Ugyanakkor azt is jelenti a fordítások megjelenése, hogy világszerte felnő oly nagyobb létszámú olvasóközönség, amely igényli, hogy a társadalmi összefüggések vizsgálatánál parancsszó helyett önmaga által kialakított meggyőződését követhesse. Ennek a gondolkozó rétegnek az első tájékozódását van hivatva megkönnyíteni, sőt a további elmélyülő tanulmányozáshoz kedvet ébreszteni benne az előttünk fekvő kis kötet. Nemcsak szimptomája tehát a Weber-kultusznak, ami még éppen lehetne a múltó divat jelensége is, hanem egyszersmind erősítője a szociológiai érdeklődésnek. Ezt a szerepét jól tölti be. A kiválogatott részletek jellemzőek és jól tájékoztatnak Weber sokoldalú érdeklődéséről éppen úgy, mint jellegzetes írói modoráról. Mivel azonban az antológia terjedelme az életműhöz viszonyítva szerény, sok oly részletet lehetne könnyű szerrel felsorolnunk, amelyek nem kisebb joggal foglalhatnának helyet a kötetben. Hiányuk miatt igazságtalanság volna a kötet szerkesztőjét elmarasztalnunk. A körülmény, hogy Weber könyveiben igen sok az a részlet, amelyet az átlag olvasónak szívesen adnánk kezébe, megerősíti, hogy egész munkássága valóban még mindig sokat képes mondani a mai kor emberének.

A szemelvényeket a kiadó jó magyarázó jegyzetekkel kísértc. Ezek a laikus olvasó számára is megadják a szöveg megértéséhez szükséges tudnivalókat. Ugyanakkor elmaradtak Weber lábjegyzetei, amelyek nem egyszerűen utalások a forrásokra, hanem a szerző kritikai állásfoglalását jelzik az irodalommal szemben, egyszersmind a felhasznált munkákról leszürt megállapításait tartalmazzák. Amivel mindjárt azt is jelezzük, hogy az antológia minden sikeres volta ellenére sem pótolhatja a kutató számára Weber eredeti munkáit. Végül említsük meg, hogy sajnálatosnak tartjuk, amiért a bibliográfiából kimaradt „A protestáns etika” magyar fordításának megemlítése. Az a tény, hogy 1923-ban megjelent magyarul Weber egyik jellegzetes műve, ma már tudománytörténeti adat, hozzá olyan, amely Weber hatásának intenzitását mutatja. Oly együttműködés, amely magyar bibliográfiai adatot képes egy nyugatnémet kiadványba eljuttatni, véleményünk szerint ez esetben mindkét fél számára egyaránt hasznos lett volna.

MÁLYUSZ ELEMÉR

Nikola Sztefanov: Voproszi na metodologita na isztoriceszката nauka.

Szófia, 1962. Blgarszka Akademia na Naukite, 230 p.
(A történettudomány metodológiai problémái.)

Nikola Sztefanov a filozófiai tudományok kandidátusa, a BTA Filozófiai Intézetének főmunkatársa ezen első monográfiájának alapjául szolgáló publikációval hívta fel magára a figyelmet.

Könyve három fejezetből áll: 1. A történettudomány tárgya, módszere és határai, 2. a marxizmus-leninizmus tanítása a tények helyéről és szerepéről a történettudományban, 3. a történettudomány metodológiájának lényege és szerepe.

A metodológia kérdéseinek tárgyalása előtt N. Sztefanov a történettudomány sajátosságait, tárgyát, módszereit, tartalmát és formáját határozza meg, nemcsak azért, mert ezen fogalmak tisztázása a további fejtegetésekhez feltétlenül szükséges, hanem azért is, mivel ezen sajátosságok megvilágításának elhanyagolása a tudomány teoretikusainak és specialistáinak hibás nézeteihez és koncepcióihoz vezetett.

A szerző egybeveti és elhatárolja az ismeretelmélet és a történettudomány területeit, de analízisnek csak a társadalom és történettudomány kérdéseit veti alá.

„A történeti folyamat két módon tanulmányozható és ábrázolható: ‚absztrakt’ módon, az ‚ideális középszerűt’ alapulvéve, a véletlen megjelenési formáktól mentesen és konkrét kronológikus folyamatában.” A tudomány megismerése mind első (teória), mind második (történelem) formájának objektuma egy és ugyanaz, a társadalmi fejlődés bonyolult és törvényszerű folyamata. Szerzőnk azonban kifejti, hogy nem szabad az ismeretelmélet és a történettudomány tárgyát azonosítani, s a különbségeket csupán a kutatás módszereinek, valamint a kutatás eredményeinek tálalásában lévő eltérésekre redukálni. Az elhatárolásnál figyelembe kell venni, hogy az ismeretelméleti tudományok a társadalmi fejlődés törvényeit és törvényszerűségeit fogalmazzák meg, míg a történettudományok ugyanezen törvényszerűségeket működését tárják fel a maguk konkrét és kronológikus formájában. Az elhatárolás természetesen nem jelenti a történelem és az elmélet szembeállítását, mint ahogyan ezt a burzsoá történészek és szociológusok oly gyakran teszik.

Érdekes gondolatokat fejt ki a szerző a történelmi szo-

ciológia és a történelmi materializmus közti kölcsönhatásról, a történelmi és archeológiai ismeretek specifikusáról, a társadalmi jelenségek mennyiségi és minőségi jellemzésének kidolgozásáról (történelem és statisztika), valamint némely olyan vonásról, amelyek a történelmet és a művészetet közelebb hozzák egymáshoz.

A könyv második fejezetében a szerző felhívja figyelmünket az empirizmus és az absztrakt szociológizmus káros voltára a történettudomány területén.

A történettudomány metodológiájának lényegéről és szerepéről szóló III. fejezetben a szerző hangsúlyozza a történettudomány tudományos elméletének, valamint a történelmi módszertani elméleti problémák kidolgozásának szükségességét; a tudományok olyan területének művelését, amely még „csaknem teljesen érintetlen”. E fejezetben a szerző különös figyelmet szentel a marxista-leninista elmélet módszertani jelentőségének a konkrét történelmi tudományos kutató munka területén.

E rövid áttekintésben nincs módunk arra, hogy a könyvben felvetett valamennyi problémát ismertessük vagy akár csak érintsük. A munka vitathatatlan érdeme a rendkívül fontos kérdések egész sorának eredeti felvetése a burzsoá és marxista historiográfia területéről merített gazdag anyag alapján, s a hibás és elavult koncepciók bátor kritikája.

Az elmúlt években a szerzőnek két újabb, a módszertan kérdéseivel foglalkozó monográfiája jelent meg: „Teoria i metod v obstesztvoznanieto”, Sofia, BAN 1965. (Elmélet és módszer a társadalomtudományban) és „Metodologicseszki problemi na sztrukturalnia analiz”, Sofia, N. I. 1967. (A strukturális analízis módszertani problémái.) E munkákat a bolgár tudományos kritika igen melegen fogadta és komoly, úttörő jellegű kutatásként értékeli, függetlenül attól, hogy egész sor kérdésben a szerzővel élénk vita folyik. A „Teoria i metod v obstesztvoznanieto” c. munka 1966-ban oroszul is megjelent, A. V. Guliga, a filozófiai tudományok doktorának szerkesztésében és előszavával.

BUR MÁRTA

Pieter Geyl: Encounters in History.

London, 1963. Collins, 448 p.

(Találkozások a történelemben.)

A kötet Pieter Geyl utrechti történész professzor 16 tanulmányát foglalja magában. A tanulmányok 4 témakör szerint csoportosítva az európai történet kérdéseit elemzik.

A hatalmas anyagismerettel rendelkező szerző, akit Buchenwaldba küldtek a náci-rendszer kifejezett ellenzőjeként, úgy tűnik — több nyugati társához hasonlóan —, híve a periodikus ismétlődés elvének. Ezt fejezi ki a kötet címe is.

Az első témacsoport Shakespeare állam- és társadalom-felfogását taglalja, majd a nagy drámaíróval, mint történész-szel foglalkozik. A felvetődő problémák: az elköcsi világrend, az egységbontás, a fennálló hatalom elleni lázadás kérdése, az emberi tulajdonságok, a bölcsesség és belátás, az értelem és jellem viszonya, háború és hazafiság, nemzeti dicsőség, a nép szerepe a történelemben, az államforma kérdése stb.

A következő témacsoport három tanulmánya közül a legjelentősebb a francia forradalom történetíróinak elemzése. Ennek során a ma Nyugat-Európájának számos megoldásra váró kérdését veti fel.

A tanulmányok harmadik csoportja Romein, Anderle Butterfield, Barraclough és Toynbee munkásságával foglalkozik. A római történészkonkresszuson szerepelt szocialista történészek kapcsán a materialista történet-felfogást összeveti saját módszerével. A 4. témakör súlyponti kérdései: a szabadság-elmélete a történelemben, az európai egység gondolata stb.

A szerző elutasítja magától a marxista felfogást, de úgy tetszik, hogy a nyugati kollégái által képviselt felfogással sem ért mindenben egyet. Az ún. tiszta gondolkodás módszere egy harmadik utat jelent. Felfogásában indeterminista. Céljának tekinti fogalmak pontos tisztázását, kategóriák kialakítását. Fontosnak tartja a történettudomány eredményeinek felhasználását. Módszerére összefoglalóan leginkább az eklektikus jelzőt használhatnánk. Munkája hű tükre a nyugati történetírók nagy többségét foglalkoztató kérdéseknek, melyek nagy része, jöellehet, kultúrtörténeti vonatkozású, mégis a történelem alapvető kérdéseire igyekszik választ adni. A tanulmányok végső célja a nagy probléma, az európai egység megoldásának a kérdését tisztázni.

HATOS GÉZA

V. E. Titov: *Pravoszlavie.*

Moszkva, 1967. Izd. Polit. Lit. 335 p.

(*A pravoszláv egyház.*)

A Politikai Irodalmi Könyvkiadó 13 kötetből álló sorozat megjelentetését tűzte ki célul „Jelenkori vallások” címmel. A katolikus és protestáns egyházak, az izlám, a buddhizmus, a judaizmus, a baptizmus, az adventizmus stb. történetét, struktúráját, erkölcsi tanítását és tevékenységét bemutatni óhajtó, 1966—69-re tervezett népszerű-tudományos sorozat jelen kötete négy fejezetre oszlik: az I. fejezetben a pravoszlávia történetét ismerteti a szerző, különös tekintettel Oroszországra. A II. fejezet a pravoszlávia tanításával és szertartásaival foglalkozik, a III. fejezet a kommunizmus és a pravoszlávia, míg a IV. fejezet a tudomány és az egyház viszonyát tárgyalja.

MAYER MÁRIA

The Theory and Practice of War: Essays presented to Capt. B. L. Liddell Hart on his 70th Birthday. Ed.: M. Howard.

New York, 1965. F. A. Preager, 376 p.

(*A háború elmélete és gyakorlata: B. L. Liddell Hart 70. születésnapja alkalmából íródott esszégyűjtemény.*)

B. H. Liddell Hart Nagy-Britannia hetvenesztendős kitűnő hadtörténésze, közismerten „a kapitány, aki tábornokokat tanít”. Tizenöt különböző korú és nemzetiségű tanítványa, tudósok és gyakorlati, katonai szakemberek tanulmányaikban mutatják be, hogyan alakította Liddell Hart munkássága a nyugat-európai katonai gondolkodást és stratégiát, hogyan nevel az elméletre és gyakorlatra egy új generációt. Nem dicshimnuszokat kapunk Liddell Hart személyéről és munkásságáról, csupán rövid életrajzot és mintegy harmincöt művének értékelő bibliográfiáját.

A kötet jól szerkesztett, egységes. A tanulmányokat úgy csoportosították, hogy azokból kibontakozzék a szélesebb, központi témakör: a 18. századtól a jelenig a stratégiai és taktikai elmélet fejlődése, az elmélet összekapcsolódása a gyakorlattal, azaz az államférfiak és katonák háborúra való felkészülésével. A kötet három részre oszlik. Mindegyik rész öt-öt tanulmányt

foglal magában, a fő gondolat, a fejlődés egy-egy szakaszát mutatva be. Az első rész a 18. századi modern katonai elmélet születésétől az első világháború kitöréséig terjed. A tanulmányok az I. világháború megértéséhez nélkülözhetetlenek. A második rész öt tanulmánya az 1919—39 közötti időszakot fogja át. Ellentétben az első rész tanulmányaival, itt a szerzők közül három professzionalista. E tanulmányok közül a legérdekesebbek a két háború közötti időszak brit stratégiai elveivel és a II. világháború folyamán a brit légvédelemmel foglalkoznak. A kötet utolsó, harmadik egysége olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek a haditechnika 1945 óta folyó forradalmának a katonai elvre és gyakorlatra kifejtett hatását taglalják. E tanulmányoknál nem mellőzték a diplomácia és a külpolitika számbavételét sem, földrajzilag pedig kiterjesztették a határokat a Szovjetuniótól Izraelig. Számunkra a kötet utolsó, nagy fejezete a legproblematisabb. Itt a ma jelentős polgári, katonai szakértői is megszólalnak (H. Kissinger, A. Buchan). Nézeteik a marxista katonai szakvéleményekkel szemléleteikben és részletadataikban sok vonatkozásban szemben állnak.

H. HARASZTI ÉVA

Naukovij Zbirnik Muzeju ukrainsz'koj kul'turi v Szvidniku.

I. k. Eperjes, 1963. Szlovac'ke pedagogicsne vidavnictvo, viddil ukrainszk'koj literaturi. 314 p.

(A szvidniki Ukrán Kultúra Múzeumának Tudományos Gyűjteménye.)

A szvidniki Ukrán Kultúra Múzeuma 1963-ban hasznos és érdeklődésre számot tartó sorozatot indított útjára, „Naukovij Zbirnik” címen. A sorozat célja kettős: állandó fórumot biztosítani a ruszin-ukránok történetére vonatkozó legújabb ukrán, cseh, szlovák és külföldi tudományos eredmények számára, másrészt kielégíteni a hazai értelmiség, diákok, tanítók, a népművelés frontján tevékenykedők ilyen irányú igényeit.

Előszavában Mikula Musinka, a kötet szerkesztője, jelzi, hogy mivel a ruszin-ukrán értelmiség az ukrán, az orosz s a szlovák nyelvet egyaránt jól bírja, a tanulmányok e nyelven eredetiben látnak napvilágot. A német vagy angol nyelvű rezümé és tartalomjegyzék az e nyelveket nem ismerő külföldi olvasók tájékoztatását van hivatva szolgálni.

A kötet élén a sorozatot szervező múzeum fiatal igazátója, Ivan Csabinjak ismerteti a szvidniiki Ukrán Kultúra Múzeumának történetét és feladatait (25—43. p.), majd — a sorozat célkitűzésének megfelelően — egymást követik a ruszin-ukrán irodalom- és művészettörténet, etnográfia és nyelvészet körébe vágó tanulmányok. A kötet két történeti témájú dolgozata: Zaklinsz'kij K., A krasznobrodi monostor története (43—59. p.), valamint Popovics M., Adatok a Lőcse-környéki hegyekben lezajlott népi felszabadító mozgalomról. 1942—1945. (59—77. p.)

A recenzió-rovatban Zaklinsz'kij K. ismerteti L'udovit Haraksim 1961-ben, Pozsonyban megjelent könyvét a szlovákiai ukránok társadalmi és kulturális mozgalmáról 1867-ig, majd Roman M. szól röviden Sevcsuk V. Jelenkori urán—szlovák irodalmi kapcsolatok. 1945—1960. című, Kijevben 1963-ban megjelent művéről.

Érdeklődéssel várjuk a sorozat további köteteit.

MAYER MÁRIA

W. S. Churchill: Aufzeichnungen zur Europäischen Geschichte.
Bern, München, Wien, 1965. Scherz, 415 p.

(*Jegyzetek az európai történelemhez.*)

A mű 32 fejezete az európai politikai élet egy-egy, sok tekintetben jelentős, fordulópontját ismerteti. A tanulmányok három nagy problémakör köré csoportosulnak: a szigetország védelme katonai és politikai beavatkozások ellen, a tengeri hegemonia megszerzése és megtartása, az európai politikai egyensúly megőrzése vagy helyreállítása.

A problémák elemzése során a szerző nagy gondot fordít a társadalmi-gazdasági viszonyok ábrázolására. Ismerteti a politikai élet fejlődését, a pártrendszer kiépülésének alapjait, a külpolitika alakulását.

A rendkívül széles történelmi tudásról tanúskodó munka jelentősen hozzásegít Churchill politikai nézeteinek, valamint az angol és európai történet összefüggéseinek megismeréséhez. A művet 16 térkép és leszármazási táblázat egészíti ki.

HATOS GÉZA

Hugh Seton-Watson: *The Russian Empire 1801—1917.*

Oxford, 1967, Clarendon Press, 813 p.

(Az orosz birodalom 1801—1917.)

Scotus Viator fia, a kelet-európai történelem ismert angol szakértője ezt az összefoglalást az Oxford History of Modern Europe sorozat számára írta. Mint előszavában utal rá, az orosz birodalom történetét kívánta megírni, de nem azzal az aspektussal, hogy csak azt emelje ki és tartsa fontosnak, ami az Októberi Forradalomhoz vezetett. (Ebből következik az is, tehetjük hozzá, hogy pl. az oroszországi nemzetiségek helyzete és fejlődési problémáira viszonylag kevesebb figyelmet fordít, mint korábban megjelent *The decline of imperial Russia 1855—1914* c. könyvében, ld. *Világtörténet* 1964. 4. sz. 128—129. l.)

Természetesen nem áll módunkban részletes tartalmi ismertetést adni. Az egész sorozat jellegéből is következik, hogyan kellett alapjában felépíteni a szerzőnek a könyvét (a sorozat köteteinek legnagyobb része egyes országok történetét adja). S a lényegében XIX. századi orosz történehez a szerző elég szélesen koncipiált bevezetést is nyújtott. Ez a hat részre oszló munka első része, amely „A XVIII. századi Oroszország” címet viseli ugyan, valójában azonban egész rövid áttekintése a korábbi évszázadoknak is, s azokat a társadalmi, egyházi, kulturális kereteket és előfeltételeket mutatja be, amelyek közt a XIX. századi fejlődés lezajlott.

A további részek címei maguk is adnak bizonyos felvilágosítást a munka jellegéről: a 2. rész „Sándor korszaka”, a 3. „Európa zsandára”, a 4. „A felszabadító cár”, az 5. „Az ellenreform kora”, s a 6. „Forradalomtól forradalomig”. A címek nyilvánvalóvá teszik a kronológiai kereteket (a 3. rész az 1850-es évekig tárgyalja a fejlődést, a 4. az 1870-es évek végéig stb.). Az egyes részekben belül külön fejezetek foglalkoznak a gazdasági és társadalmi fejlődéssel, a kormányzat belpolitikájával, a kulturális és ideológiai kérdésekkel, s igen részletesen a külpolitikával (bár ez az egyetlen problémakör, amelyre vonatkozólag a sorozatban külön kötet jelent meg A. J. P. Taylor tollából *The struggle for mastery in Europe 1845—1918* címen). Az egyes fejezetek nem követik egymást teljesen mereven, uniformizált séma szerint, hanem ahogy a korszakok megkövetelik, egyik-másik részben valamelyik fejezettéma el

is marad, vagy a sorrend cserélődik fel, ahogy az események jobb kifejtése kívánja.

Seton-Watson a maga választotta szempontból (vagyis az orosz birodalmi szempontból) jó összefoglalást ad. Elég terjedelmes helyet szán mindenütt a gazdasági, ill. még inkább a társadalmi kérdéseknek a társadalmi háttér (background) felvázolása érdekében. Sajnos, mint már utaltunk, elég kevés, amit a nem orosz nemzetiségek fejlődéséről elmond. A társadalmi gondolkodás főbb mozzanatait ugyancsak elég jól világítja meg (kivéve a munkásmozgalom elméleti kibontakozásának rajzát, amely az egészhez képest is túl vázlatos). A kultúra egyéb jelenségeiről viszont igen sommásan ír csak (irodalom, zene), voltaképpen néhány nagy névre utal, olyanokra, akik valóban világszerte ismertek, csak hogy éppen ezért egy ilyen jellegű összefoglalásban valamivel nagyobb terjedelmet és az orosz fejlődésbe való mélyebb beágyazást kívántak volna meg.

A munka zömét a politikatörténeti fejezetek teszik ki természetesen, ezen belül a belpolitikával foglalkozók többnyire tömör, hasznos összefoglalásokat adnak, a külpolitikai fejezetek azonban olykor elkalandoznak, s az orosz külpolitika jobb megértetése érdekében az egész európai diplomáciatörténet áttekintését is adják. Ez persze nem rossz, csak hogy — tekintettel az ennek szánt külön kötetre — az olvasó szeretné ezt rövidebben elintézve látni, hogy esetleg az orosz belpolitika néhány kérdését jobban ki lehessen fejteni.

A polgári szerző értékeléseivel és végső következtetéseivel (ahol például kérdésesnek tartja, szükség volt-e az Októberi Forradalomra) természetesen nem lehet egyetérteni. A munka egészében mégis hasznos, mert viszonylag rövid áttekintést ad a fő fejlődési vonalokról és eseményekről. A szovjet történeti irodalmat is bőven idéző és méltató annotált bibliográfia a kötet végén különösen hasznos.

NIEDERHAUSER EMIL

Jean Bouvier: Les Rothschild.

Paris, 1967, Le Club Français du Livre, Librairie Fayard,
349,3 l., 7 tb.

(*A Rothschildek.*)

A Magyarországon is ismert francia marxista gazdaságtörténész már második, bővített kiadásban jelentette meg ezt az eredetileg 1960-ban kiadott összefoglalóját, amely az eddigi irodalom felhasználásával, a szerző saját kutatásait értékesítve ad képet a ma is fogalomként élő család történetéről, mind a mai napig.

A munka három nagyobb részre oszlik. Az első: „A kezdetek: a Rothschildok, az ancien régime bankárai” a homályos kezdetektől, a Hessen-Casseli örgrófok pénzügyeit intéző Meyer-Amschel Rothschild tevékenységétől vizsgálja a család felemelkedését. A francia forradalom és a napóleoni korszak hozta magával a nagy kigurást. Az európai nagyvárosokba széttelepült öt fiú, Anselm Frankfurtban, Salamon Bécsben, Nathan Londonban, Charles Nápolyban és James Párizsban a hadseregszállítás, az idegen országokban harcoló seregek pénzügyeinek ellátása révén növelik meg a háborús konjunktúrában vagyoniukat oly mértékben, hogy a bécsi kongresszus és a 100 nap után már a Szent Szövetség bankárainak számítanak, s az európai béke és háború kérdésében döntő a szavuk. Az eredeti foglalkozással, a nagykereskedelemmel sem hagynak fel, de fő tevékenységi águk a pénzkölcsönzés, csak hogy most már nem apró német fejedelmek, hanem a legnagyobb európai hatalmak az adósaik.

A Szent Szövetség bankárai persze a Franciaországon kívül még jóformán mindenütt fennmaradt vagy restaurált ancien régime képviselői, a feudális rendszerek támogatói, az Haute-banque emberei, s elég kevés közülük van még ekkor a kibontakozó tőkés rendhez, a nagyipar hitellel való ellátásához. A legfiatalabb — és a londoni Nathan mellett a legmozgékonyabb — párizsi James az, aki már 1848 előtt kezd foglalkozni a vasúttal. Így indul meg a Rotschildok alkalmazkodása a nagyipari korszakhoz, ez a könyv második része. Innen kezdve a szerző már egyre inkább saját eredeti kutatásai anyagára kezd támaszkodni, s ennek megfelelően — már csak a könyv terjedelmére való tekintettel is — inkább csupán a párizsi bankház történetét mondja el, a többiét (amelyek közül csak a londoni és a bécsi őrzi meg jelentőségét) csak je-

lezve. Az 1840-es és az 1860-as évek közt megy végbe ez az alkalmazkodás, a korábban az ipari beruházásoktól idegenkedő Rotschildok (Párizsban még maga a csak 1868-ban elhunyt James, az első nemzedék képviselője) felfedezik az ebben rejlő lehetőségeket, s továbbra is elsősorban a francia vasúthálózat kiépítésében vállalnak jelentős szerepet, erős harcban törnek le egyik veszélyes konkurensüket, a Péreire-családot (ennek a harcnak a részletes története kitűnő bepillantást enged a pénzarisztokrácia módszereibe). Ez az a korszak, amikor a Rothschildok még kulcspozíciót töltenek be.

A harmadik rész: „A szerzett vagyon” az 1870-es évektől vizsgálja a párizsi bankház fejlődését, egy rövid fejezetben utalva a londoni Rotschildok szerepére a századforduló elejéig. Ebben a korszakban a család már elvesztette azt az uralkodó szerepét az európai pénzpiacon, amely a század első felében olyan legendássá tette nevét. A bankház most is jelentős, vagyona tekintélyes, üzleti érdekeltségei messzire nyúlnak, francia gyarmatokra és dél-amerikai területekre egyaránt elérnek, de már nem is primus inter pares, hanem csak egy a számos bankház közül.

A második kiadáshoz írt két kiegészítő fejezet közül az egyik a Rotschildok társadalmi szerepét mutatja be (műgyűjteményeik jelentőségét pl.), s emberi portrét ad a család néhány képviselőjéről. Ezek a színes és hű portrék persze a korábbi fejezetekből sem hiányoztak. Az utolsó fejezet a XX. századi szerepet mutatja be, nagyjából az 1950-es, olykor az 1960-as évekig kísérve figyelemmel a párizsi Rothschildok érdekeltségeinek a fejlődését. A könyvet a legfontosabb irodalmat értékelő bibliográfiai fejezet zárja le.

Bouvier professzor könyve nemcsak a nagy hiteloperációk szakszerű leírásával szakmai szempontból igen jól használható munka (a Rothschildokat voltaképpen csak illusztrációnak tekinti a szélesebb témához, az Haute-banque szerepének a kérdéséhez), hanem egyúttal igen szellemesen és irodalmi igényességgel megírt munka, amely nemcsak a szerző nagy szakmai erudíciójáról, hanem ezen túlmenő tájékozottságáról is vall. Valóban hasznos és érdekes olvasmány, angol és német fordítása mellett japán nyelvű kiadása is előkészületben van. Nem ártana magyar nyelvű megjelentetésén is elgondolkodni.

NIEDERHAUSER EMIL

(*A mindennapos élet Szentpétervárott a romantika korszakában.*)

Az ismert francia kiadóvállalat évtizedek óta létező és egyre bővülő, egyébként igen hasznos sorozatában az orosz hercegi családból származó emigráns író nő már a második kötetet írta az oroszországi mindennapok történetéből. (Az első Moszkva életét mutatta be a XVII. században.) Az olvasmányos stílusban megírt, sok érdekes részletet hozó könyv először a város külső képét mutatja be nagyjából az 1820—1850 közti korszakban, a gazdasági életet, az egyes társadalmi osztályok helyzetét, a lakások belsejét, az étkezést, a divatot, a nők helyzetét, s ennek kapcsán néhány érdekes portrét ad olyan arisztokrata hölgyekről, akik irodalmi szalonjaikkal a korabeli orosz szellemi életben is komoly szerepet játszottak. Ezzel a szellemi étellel is terjedelmes fejezet foglalkozik, itt a korabeli közoktatás mellett az irodalmi szalonokról is újból szó esik, s néhány Nyugaton kevésbé ismert íróról ad arcképet a szerző, Csaadajevről, Bulgarinról, Vigelről és Davidovról. Elég sok szó esik a külföldi szépirodalom ismeretéről. A színház és a festészet ismertetése után (a szobrászatnak, mint szerinte jelentéktelennek csak néhány sort szentel Sahovszkaja) a zenei életről, különösen külföldi zenészek, köztük Liszt pétervári sikereiről olvashatunk adalékokat. A politikai események közül a dekabrista felkelésről és a Petrasevskij-körről tudunk meg részleteket. Ez után a tűzvészekről, árvizekről és az 1831-es kolerajárványról, azután az álarcos bálokról és különböző népi szórakozásokról értesülünk, s végül már erősen szépirodalmi jelleggel Puskin halálos párbaját és a költő halálát mutatja be a szerző.

A tartalom futólagos áttekintése is mutatja, hogy valóban sok érdekes dolgot közöl Sahovszkaja, bár kissé önkényes sorrendben, ahogy ez a tárgyalt témák egymásutánjából is kiderül. Igen sok korabeli emlékiratot, sajtóanyagot használt fel, s valóban színes képet tud adni a mindennapos élet egyes oldalairól. Távolról sem mindenről persze. Nyilván nincs is mit csodálkoznunk azon, hogy az emigráns hercegnő a társadalmi osztályokkal foglalkozó fejezetben elsősorban az udvar és az arisztokrácia életmódját mutatja be, s alig szól néhány

szót a kereskedőkről, vagy pláne a szegényekről, arra hivatkozva, hogy erre nincs elég anyaga. S az is érthető, hogy I. Miklós sokkal inkább úgy szerepel, mint népének atyja, aki maga áll oda elsőnek egy ismeretlen halottas menetébe, mert senki sem kísérte a kocsit, vagy aki személyesen siet a tűzvész áldozatainak megmentésére, a dekabristákkal kapcsolatban is inkább tépelődéseiről hallunk, mint a kivégzésekről, s csak Puskin halálával kapcsolatban tesz néhány megjegyzést Miklós kétszínűségéről. Az sem érthetetlen, hogy Csernisevszkijt tartja a legkevésbé tehetségesnek kortársai között, s regényéről megjegyzi, hogy borzalmas a stílusa. Az orosz nemzeti érzés szólal meg viszont a szerzőben, amikor több ízben visszautasítja az 1839-ben Oroszországban járt és erről a maga korában (sőt később is) nagy feltűnést keltő könyvet írt de Custine márki epés megjegyzéseit. De tárgyi tévedés is akad az egyébként megbízható könyvben, amikor pl. azt mondja, hogy a júliánus naptár 13 nappal maradt el a Nyugaton használatos gregoriánus naptár mögött, holott a XIX. században ez az elmaradás még csak 12 napot tett ki. Csaadajevről azt állítja, hogy áttért a katolikus vallásra, holott erről még Csaadajev francia életrajzírója sem tud. (Hogy Csaadajev a katolikus egyház csodálója volt, az persze köztudomású.) De azt is meg kell mondani, hogy a könyv végén felsorolt bibliográfiában (amely sajnálatosan túl kurta) legnagyobb részben szovjet feldolgozásokat idéz a szerző (a Leningrád történetéről szóló nagy akadémiai kiadványról meg is mondja, hogy a gazdasági életről szóló fejezetet nagyjából ennek az alapján állította össze), s a könyvben még halvány célzást sem találhatunk arra, hogy a miklósi korszak mintha a szovjet rendszerre emlékeztetne, ami egyébként számos nyugati munkától nem is olyan idegen fogás. Nemegyszer beszél arról, milyen embertelenségek forrása volt a jobbagyrendszer, s ezt el is ítéli. Emigráns hercegnőről lévén szó, valóban ezek után pozitívan kell megítélnünk ezt a könyvet. Ha nem is ad teljes képet, sok részletet megvilágít, s egészében elég hitelesen. S nemcsak ezért érdekes a könyv, hanem az egész műfaj, amelyet ez a sorozat képvisel, igen hasznosnak tűnik, sok szempontból érdemes volna követni.

NIEDERHAUSER EMIL

Victor Chereșteșiu: *Adunarea națională de la Blaj. 3—5 (15—17) mai 1848. Inceputurile și alcătuirea programului revoluției din 1848 din Transilvania.*

București, 1966, Editura politică. 687 p.

(A balázsfalvi nemzeti gyűlés. 1848. május 15—17. Az 1848-as erdélyi forradalom kezdete és programjának kidolgozása.)

A XIX. századi román történelem és a román—magyar kapcsolatok nálunk is jól ismert kutatója, Victor Chereșteșiu professzor ebben a román eredeti mellett hamarosan magyar fordításban is megjelent könyvében voltaképpen egy nagyobb munka első részét nyújtja át a szakembereknek és az olvasóknak. Az 1848-as erdélyi román nemzeti mozgalom, vagyis az erdélyi román parasztmozgalom története ennek az évtizedek óta folyó kutatásnak a tárgya. Ez a kutatás a már eddig is ismert — és önmagában hatalmas — kiadott forrásanyag, emlékiratokon és feldolgozásokon túlmenően roppant széles körű, gazdag levéltári anyagot tárt fel, hazai és budapesti levéltárakból egyaránt, s ezt a korabeli sajtó elmélyült ismeretével egyesíti. Így sikerült igen alapos, részletes képet adni az erdélyi román mozgalom kibontakozásáról.

A munka öt nagy fejezetre oszlik. Az első a 48-as forradalom előtti Erdély gazdasági-társadalmi-politikai képét adja meg, különös figyelmet fordít a parasztmozgalmakra és a munkások ekkor már bátortalanul ugyan, de jelentkező megmozdulásaira (bányászokról van szó). A második fejezet a forradalom kezdeti eseményeit tárgyalja 1848 április végéig. Minthogy Chereșteșiu könyve minden tudományos igényessége és színvonala mellett arra is törekszik, hogy széles olvasóközönség számára tegye hozzáférhetővé eredményeit, ezért ez a fejezet is (amint kisebb mértékben már az első) az európai fejleményekre tett kitekintéssel kezdődik, ebbe ágyazza bele a Habsburg-birodalmi, majd az erdélyi eseményeket. 1848 márciusának és áprilisának a bemutatásánál nagy gondot fordít arra, hogy a jelentkező követelések társadalmi mondanivalóját is kellő megvilágításba helyezze. A román lakosság megmozdulásai mellett a magyar nemesség és a szászok magatartását is megvizsgálja.

A következő fejezet az április 30-án lefolyt első, mintegy előkészítő balázsfalvi gyűlés eseménytörténeti ismertetése után az unió problematikáját fejti ki, s a különböző erdélyi nemzetiségek és társadalmi rétegek állásfoglalását ezzel kapcsolat-

ban. Kiemeli ugyanebben az időszakban a parasztmozgalmak szociális követeléseit, s a velük szemben alkalmazott terrorintézkedéseket. Érdekes a gyűlést előkészítő, az egész mozgalom vezetését kezében tartó román értelmiség különböző irányzatainak jellemzése.

A negyedik fejezet teszi ki a kötet súlyát, mert ez tárgyalja igen részletesen, az egyes forrásokat néha egymással szembesítve és kritikailag megrostálva, a balázsfalvi nemzeti gyűlés történetét, széles epikus lejtéssel mutatva be az eseményeket és a résztvevőket. Az utolsó fejezet már csak összefoglalja a gyűlés jelentőségére vonatkozó megállapításokat. A szerző azt mutatja ki, hogy a forradalmi erőt nyújtó parasztság követeléseit háttérbe szorultak a nemzeti jellegűek mögött, ezek pedig végül is óvatosabb megfogalmazást kaptak a mindkét egyházbeli román felsőpapság közelítésére, amely elsősorban a rend fenntartására és a hatóságokkal való jó viszony megőrzésére törekedett. Ennek ellenére hangsúlyozza, milyen fontos szerepet játszott a gyűlés a nemzeti öntudat elterjedésében és megerősödésében (a mozgalom hatása alatt az egyéni öntudatosodásnak néhány érdekes példáját már a korábbi fejezetekben is felvonultatta a szerző). Megmutatja a gyűlés hatását a két dunai fejedelemségben és a magyarországi románok körében, s végül a gyűlés forradalmi jellegének lezögezésével zárja könyvét, ugyanakkor kitekintést nyújt az antifeudális osztályharc további fokozódására (amely már egy következő kötet tárgya lesz).

Cheresteşiu könyve ezt a több mint egy évszázada ellentétes szenvedélyek által hevesen vitatott és eltorzított fejlődéssort, ill. az egész sornak erre az időszakra eső részét valóban a marxista történész pártosságával és ugyanakkor a szenvedélyeken felülemelkedő humanizmusával mutatja be, reális és érzelmileg is elfogadható képet rajzol. Nagyon örvendetes ez.

Talán egy megjegyzés kívánczik ide, s ez is inkább gyakorlati jellegű: az Erdély fogalmat a szerző hol a korabeli értelemben használja (tehát a Partium, Bánát stb. nélkül), hol pedig a mai, szélesebb értelemben. A kettő különbségére saját maga is felhívja a figyelmet mindjárt az elején, a későbbiekben azonban néha elhanyagolja ezt.

Csak irigyelni tudjuk a könyv kiállítását: egyrészt elég sok korabeli illusztrációt közöl, s ezzel is közelebb hozza a könyvet a nem szakember olvasóhoz. Ugyanakkor a szakembert kielégíti bőséges jegyzetapparátusával. A személynév-

és helynév-mutató mellett pedig négy nyelven (angolul, franciául, németül és oroszul) közli a kötet teljes tartalomjegyzékét, ezen felül pedig rövid tartalmi kivonatot ugyancsak ezen a négy nyelven.

A magyar kiadás előszava szerint a szerző itt néhány megfogalmazást pontosabbá tett, egyébként a szöveg (a szép fordítás Benkő Samu munkája) és az apparátus azonos.

NIEDERHAUSER EMIL

Giuseppe Leti: Carboneria e massoneria nel Risorgimento italiano.

Bologna, 1966. Arnaldo Forni kiadó, 442 p.

(Karbonári mozgalom és szabadkőművesség az olasz Risorgimentóban.)

Értékes és érdekes „történelemkritikai tanulmány” Giuseppe Leti munkája, amely az olasz Risorgimento történetét tárgyalja, centrumban a titkos társaságokkal, a kezdetektől Olaszország egyesítéséig. Igen sok, részben eddig kiadatlan, dokumentumot is közöl. A könyv jelentőségét aláhúzza, hogy a szabadkőművesség és a karbonarizmus izgalmas problémaköre (több ezzel foglalkozó munka ellenére) sok vonatkozásban még feltáratlan és vannak vitatott kérdései. Giuseppe Leti a titkos társaságok alakulását, tevékenységét, elhalását, a történelmi folyamat előrehaladásában igyekszik megragadni. Kontinuitást keres. Igyekszik kimutatni az egyes eszmék továbbélését, a fejlettebb, a magasabbszintű mozgalmakba való átkerülését, közel 150 éven keresztül. Munkájának erénye, hogy nemcsak kronológikus történelmi leírást nyújt, hanem elméletileg is fejtegeti a titkos társaságok közös lényegét. Nem szűkül le Itáliára, bár természetesen legrészletesebben az olaszokról ír, hanem hangsúlyozza, hogy kor-jelenség volt a titkos társaságok megjelenése, és széles körű elterjedése az önkényuralom viszonyai között. Elemzi a hasonlóságokat, rámutat a különbségekre és kiemeli az ellentmondásokat. Hangsúlyozza a titkos társaságok jellegéből következő, mindenütt meglévő hátrányt, a szűk társadalmi bázist, hogy „arisztokratizmusuk” elkülönítette-távolította őket a néptömegektől, amelyek bekapcsolása és direkt forradalmi mozgalmak vezetése nem volt céljuk. Legtöbbit a szabadkőművességről ír. Ezt tartja a legfontosabb titkos társaságnak és az összes

többi alapjának. Ennek kialakulását a legkorábbi jelentkezésektől tárgyalja. Érdekes — bár néhol vitatható — fejtegetéseket olvashatunk a karbonári mozgalom és a szabadkőművéség összefüggéseiről is. A karbonári mozgalomnak egyébként külön fejezetet szentel, amelyben részletesen leírja keletkezésüket, felépítésüket, módszereiket, céljaikat. Giuseppe Mazzininak sok levelét, felhívását közli. (Egyébként őt túlmagasztalja; következetlenségeire és ellentmondásaira csak kevésé mutat rá.) A karbonári mozgalomnak a valláshoz való viszonyát elemezve, dokumentumokkal alátámasztva cáfolja azt a vulgáris nézetet, miszerint a karbonárik ateisták lettek volna. De arra is rámutat, hogy az egyházi körök nem szimpatizáltak velük. (Ez azonban nem zárta ki papok részvételét a mozgalomban.) Sok személyt említ, részletesen felsorolja az egyes megmozdulások vezetőit, a bebörtönzötteket stb.

A szerző általában kevés összegező-értékelő állítást tesz. Nem annyira szintetizál, mint inkább részletezve leír, analizál.

EÖRY ÉVA

Goce Delcsev: Piszma i drugi materiali.

Szófia, 1967, Izd. na Bălgarszkata Akademija na Naukite, 348 p.

(Levelek és egyéb írások.)

Goce Delcsev (1882—1903) a makedóniai forradalmi mozgalom vezető alakja volt, az Illés-napi felkelés előkészítése során a török csapatokkal vívott tűzharcban esett el. Dino Kjoszev ebben a kötetben kiadta összes jelenleg ismert leveleit és egyéb, nem nyomtatásra szánt írásait, ezek közül 181 bulgáriai levéltárakban található (néhány közülük már eddig is ki volt adva), 44 levelet pedig az eddigi publikációk alapján közöl. Ezek közt van néhány levél, amelyet Makedóniában adtak ki, mai makedón irodalmi nyelvre lefordítva, úgyhogy Kjoszevnek a kiadvány alapján kellett visszafordítania bolgárra. Az iratok zöme levél, ezeket a címzettek szerint, azon belül pedig időrendben csoportosította a kiadó. A levelek után következik egy 1901-ből való körlevél a forradalmi szervezet tagjaihoz, egy jegyzőkönyvi feljegyzés Delcsev felszólalásáról a szervezet kongresszusán, és Delcsev feljegyzései arról, kinek milyen célra juttatott pénzt. A leveleket eredeti bolgár nyelven közli a kiadó, csak a helyesírást alkalmazva a mostanihoz. A levelek jelentős része rejtjelesen íródott,

latin betűkkel, Kjoszev közli a Delcsev által 1895—1903 közt használt hat chiffre feloldását is. Az egyes iratokhoz fűzött magyarázó jegyzetek sok adatot tartalmaznak a forradalmi mozgalom egyes személyeire és eseményeire vonatkozólag. A kötet használatánál nagy segítséget ad a részletes név- és tárgymutató.

Kjoszev a kötet elején életrajzi vázlatot is ad Delcsevről, kiemeli, hogy az akkor török uralom alatt álló területen született korcsmáros-fiú a szaloniki-i bolgár gimnáziumban tanult, azután Szófiában a hadapród-iskolát végezte, de ekkor már szocialista irodalmat olvas, ezért kizárják, erre visszatér Makedóniába, egy ideig tanítóskodik, azután már kizárólag a forradalmi mozgalom szervezésével foglalkozik. Kjoszev hangsúlyozza, hogy Delcsev bolgárnak vallotta magát, de szembe került a korabeli bulgáriai sovinizta rendszerrel, nem akart azzal együttműködni. Ezért csak a hazai erőkre számított a török állam elleni harcban. Ezért viszont valamennyi makedóniai nemzetiség megszervezésére törekedett, még a törökökére is, és nem a Bulgáriához való csatlakozást, hanem Makedónia autonómiáját jelölte meg célként.

A közölt iratok zöme a makedón forradalmi szervezet egyes képviselőihez intézett levél vagy távirat, többnyire a szervezkedésről van itt szó, fegyverek megszerzéséről, a határon való átszállításáról, esetleg a szervezetet eláruló megbüntetéséről (Delcsev egyik levelében azt javasolja egy áru-lóval kapcsolatban: ha másképp nem tudják kivégezni, gyűjt-sák rá a házat, hogy mindenki bennégjen). Sokszor tör fel az elégedetlenség a bolgár kormányzattal szemben, amely a fejedelemhez hű ellenmozgalmat szervez. Bármilyen kevés támpontot is nyújt ez az anyag Goce Delcsev ideológiájának elemzéséhez, az biztos, hogy valamiféle szocialista megoldást kívánt a jövőben, az ország felszabadulása után, s határozottan ellenezte a monarchikus államformát. Nem kétséges, hogy ebből a szempontból a bolgár megújulási mozgalom forradalmárainak (Levszki, Botev) a nyomába lép.

Arra viszont nem ad határozott választ a publikált anyag, vajon csakugyan milyen nemzetiségű volt Delcsev, hiszen ma a Makedón Népköztársaság a makedón forradalmi mozgalom képviselőjének tartja, tehát nem bolgárnak. A levelek nyelve kétségtelenül bolgár (számos facsimile is igazolja ezt), néhány nyelvjárási sajátossággal. Valóban van egy-két hely, ahol Delcsev a mozgalom részeseiről úgy beszél, mint bolgárokról (ahogy erre Kjoszev bevezetője is utal), másutt viszont make-

dónokat emleget, s nem világos, földrajzi fogalmat ért-e ezen (olykor úgy tűnik), vagy népet, vagy nemzetet.

Nemzetiségi hovatartozása újabban megint sajnálatos váltak tárgya lett, az egész makedón problematika felvetődésével kapcsolatban. Pedig éppen az ő életpályája igazolja, hogy a forradalmi tevékenység túlemlelkedik ezeken a problémákon. Az ismertetett kiadvány elsősorban ehhez a forradalmi tevékenységhez ad sok hasznos adatot.

NIEDERHAUSER EMIL

N. M. Katunceva: Rol' rabocsih fakul'tyetrov v formirovanyii kadrov narodnoj intelligencii v SzSzsZR.

Moszkva, 1966. Nauka, 192 p.

(A munkásfakultások szerepe a népi értelmiség kialakításában a SzU-ban.)

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája moszkvai Történettudományi Intézetében komoly munkálatok folynak, hogy a szovjet társadalom fejlődésének egyes lépcsőfokait, az osztályok és rétegek mozgásának sajátosságait feltárják. E kutatások egyik eredménye Katunceva könyvecskéje.

Katunceva az új szocialista, népi értelmiség kialakulásával foglalkozik, illetve a munkás-tagozatok, népszerű nevükön „rabfakok”, szerepét vizsgálja e folyamatban.

Mi is volt a munkásfakultás? Leegyszerűsítve a problémakört, úgy fogalmazhatnánk, hogy a munkásfakultás egy sajátos iskolatípust képviselt, amely egyetemi, főiskolai tanulmányok folytatására készített elő ezer és ezer — egész fennállása alatt körülbelül 1 millió — dolgozó férfit, nőt.

A munkás-tagozatok létrejöttének okait a gazdasági fejlődést meggyorsító politikai szükségletekben jelöli meg Katunceva, amely következtetéshez a cári Oroszország felsőfokú tanintézetek helyzetének és a forradalom utáni feladatoknak és lehetőségeknek a rövid áttekintése után jut el.

Az első munkás-tagozatok még a polgárháború idején nyíltak meg és a Nagy Honvédő Háború kezdetén csukta be kapuit az utolsó. A munkásfakultások története 3 periódusra osztható: 1. a kialakulás küzdelmes évei (1919—1925), 2. a virágzás időszaka (1926—1933), 3. a fokozatos elhalás szakasza (1933—1941). A munkásfakultások életritmusa szervesen kapcsolódott a szovjet népgazdaság, a szocialista forradalom fejlődéséhez.

Kár, hogy a szerző az önként adódó kronológiai kontúrokat nem emeli ki, sőt a tematikus tagolással meg-megszakítja a történések idő-fonalát.

A munkásfakultások hozzájárultak az értelmiség megújodásához, szociális és politikai arculatának a megváltoztatásához. Összegező táblázatot a szerző ugyan nem közöl — pedig nem lenne érdektelen —, ám a részadatokból kitűnik, hogy pl. a szocialista rekonstrukció első éveiben a főiskolák diákjainak 30—31%-a munkásfakultást végzettekből állt. A Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa 1930-ban tervbe vette, hogy az elkövetkező években a felsőfokú tanintézetekbe felveendők 75%-át a rabfakosokból biztosítják. Ennek következtében növekedett a főiskolai diákság között a munkásfakultásokon érettségizettek száma. A szociális összetételre viszont az 1928—29-es tanévnek az Orosz Föderáció területére vonatkozó adatait közöljük tájékoztatásul: a felsőbb iskolákba felvett munkásfakultást végzettek 56,3%-a munkás, vagy munkásszármazású, 35,6%-a paraszt, vagy parasztszármazású, 8,1%-a alkalmazott és egyéb volt. Az említett diákok háromnegyed részét pedig párt-, illetve Komszomol-tagként tartották nyilván.

Különösen nagy feladatok hárultak a munkásfakultásokra a nemzeti köztársaságokban, nemzetiségi területeken. A cári Oroszország nem orosz népei többségének a forradalom előtt nem volt felsőfokú tanintézete és rendkívül kevesen ismerték a betűvetést. (Kazahsztánban a népesség 99%-a volt analfabéta, Üzbekisztánban 98%-a stb.) E területeken a munkásfakultások tevékenységének köszönhető a nemzeti értelmiség létrejötte.

Végül szót kell ejteni arról is, hogy a munkásfakultások a szocialista oktatási-nevelési elveket értékes tapasztalatokkal gazdagították. A munkásfakultások különböző típusai közül a nappali fakultások eredményei a legérdekesebbek. Sok-sok nehézséggel küzdve, kipróbálták és kudarc esetén elvetették (mint pl. a „Dalton-terven” alapuló brigád-laboratóriumi módszer) a talmi, céltalan eszközöket, módszereket. Kísérletezésük egyik, talán legidőtállóbb nevelési elve: a tanulás és a termelés organikus kapcsolatának a megteremtése. (Igaz, ennél az iskolatípusnál a lehetőségek kézenfekvőek voltak.)

Katunceva lelkesedéssel foglalkozik témájával, a munkásfakultásokat Október gyermekének, a proletárforradalom egyik grandiózus vívmányának nevezi. A tárgyalás során beigazolódik, hogy a téma valóban méltó a történetíró figyelmére.

NEVELŐ IRÉN

Moszkva, 1963. 78 p.

Fritz Platten szinte üstökösként tűnt fel a nemzetközi munkásmozgalomban, sőt a nemzetközi diplomáciai életben, mikor kezdetben a zimmerwaldi mozgalomban, majd a III. Internacionáléban játszott jelentősebb szerepet. A szélesebb közvélemény azonban csak annyit hallott róla, hogy ő volt az, aki megszervezte Lenin és az orosz forradalmárok visszautazását a forradalmi Oroszországba, Németországon át, a híres „leplombált vagonban”. A. Ivanov ezúttal Platten teljes életútját végigköveti. Platten munkáscsaládból származott. Apja asztalos volt, s a tizenkét gyermekes családban az ifjú Fritz csak nyolc éven át járhatott iskolába. Asztalostanonc lett, a fiatalok bizalmija, igen hamar sztrájkakciókba kapcsolódott, megismerkedett a szocialista, s az anarchista irodalommal, 1904-ben Zürichben belépett a szocialista munkás önképzőkörbe, lelkesen olvasta az orosz forradalmi híreket, maga is a helyszínre utazott, s 1906—1907-ben tevékenyen részt vett a lett illegális forradalmi szervezkedésben. 1907 májusában letartóztatták, s a 7—8 évi várható száműzetés elől a párt-szervezet segítségével tért vissza Svájcba. Így került először kapcsolatba az orosz forradalmi mozgalommal. Visszatérte után a svájci szakszervezeti és szocialista pártmozgalomban különféle tisztségeket töltött be. 1914-ben az össz-szövetségi párt-szervezet titkára lett. Ebben a megbízatásában sokat tett a külföldi emigráns szocialisták segélyezéséért, a nemzetközi kapcsolatok felelevenítéséért. A zimmerwaldi mozgalom egyik megszervezője, svájci irányítója lett, aki mindvégig a zimmerwaldi baloldalt támogatta. Az 1915 tavaszi-őszi nemzetközi szocialista konferenciák után a véleményeltérések a svájci pártban is kiéleződtek. Ezek során Platten is hallatta hangját. Az 1915 novemberi pártkonferencián részben az ő személyes fellépéseinek volt köszönhető, hogy a küldöttek többsége a baloldal mögé állt. 1916 tavaszán a kienthali konferencia előkészítője, s 1915 ősztől már Robert Grimm is szembe került. Míg Grimm a zimmerwaldi többség megszólaltatója volt, s a mozgalom központi titkáráként ilyen szellemben befolyásolta az egyes résztvevő szervezeteket, Platten a bolsevikok, Lenin programjával rokonszenvezett. 1916 során a nézeteltérések a nemzetközi és a svájci pártkonferenciákon is megmutakoztak. Ilyen „előtörténet” után természetes volt, hogy az

1917-es februári forradalom után Platten az orosz emigránsok segítségére sietett, hogy azok hazatérhessenek, s a bolsevikok a forradalomnak valóban szocialista fordulatot adjanak. Ivanov igen részletesen leírja, hogyan készítette elő Platten diplomáciailag ezt az utazást, majd rávilágít, hogy „a nagy utazás” miként került a viták csomópontjába a nemzetközi munkásmozgalomban, de a svájci pártkonferenciákon is, és hogy Platten miként védte meg magatartását. A szerző foglalkozik azzal, hogy Platten és a svájci baloldaliak miként vélekedtek a stockholmi konferenciáról, s hátrították el, hogy „leüljenek egy asztalhoz a szocializmus ügyének elárulóival”, majd bemutatja, milyen erjesztőleg hatott a svájci munkásmozgalomra az 1917-es orosz Októberi Szocialista Forradalom. Az erjedés főként 1918 nyarán a különféle munkáskongresszusokon, tüntetéseken, majd végül az 1918 novemberi általános sztrájkban mutatkozott meg. A munkásmozgalom brutális rendőri-katonai letörése egyúttal a svájci munkásmozgalomban is belső törésre vezetett. Ezt követően Platten maga csakhamar a megalakuló Kommunista Internacionáléban fejtette ki tevékenységét.

JEMNITZ JÁNOS

W. Keith Hancock: *Smuts I. The Sanguine Years 1870—1919.* 1962. Cambridge University Press XIII. 618 p.

(*Jan C. Smuts: A pezsgés évei.*)

Jan Christian Smuts egyszerű fokföldi búr farmer második fiaként született és 12 éves koráig gazdálkodónak készült. Magasra ívelő pályáján bátyja halála indította el; kiváló eredménnyel jogot végzett Cambridge-ben, eredményesen harcolt az angolok ellen a búr háborúban, de Bothával együtt ő kötötte meg a békét és lett egyik alapítója a Délafrikai Uniónak; a Nemzetek Szövetsége nagyrészt az ő elgondolásai és szervezése alapján jött létre; többször volt hazája miniszterelnöke, de tagja volt az első világháborús brit kabinetnek is; Budapesten a Tanácskormányal tárgyalt az antant nevében; részt vett az Egyesült Nemzetek Alapokmánya megszervezésében. Kétségtelenül a XX. század történetének jelentős személyisége.

Smuts 1950-ben bekövetkezett halála óta Hancock professzor kezeli a Cape Town-i Smuts Archívumot, melyből dr. Jean van der Poellel együtt négykötetes válogatást tett közzé.

A két kötetre tervezett életrajz elsősorban az archívumban található naplók, feljegyzések és levelek alapján született, de az olvasó benyomása szerint Hancock, a második világháború hivatalos angol történetének egyik felügyelője, átnézett és hivatalos nélkül felhasznált a könyv megírásakor még érvényben lévő 50 éves levéltári zárlat alá eső anyagokat is. Az első kötet Smuts életének eseményein túlmenően fontos adalékok, érdekes meglátások tömkelegét adja az angol—búr háborúról, az Unió megeremtéséről, a világháború afrikai eseményeiről, majd 1917 után a brit háborús erőfeszítések, a hadicélok és a béketárgyalások alakulásáról.

Számunkra külön jelentőséggel bír, hogy 1917. december 18—19-én Smuts Genfben találkozott Mensdorffal, a Monarchia egykori londoni nagykövetével. Érdekes, hogy a szerző nem közli a genfi találkozó dátumát, arról pedig még csak említést sem tesz, hogy 1918. március 9—14 között Smuts és Ph. Kerr Bernben Skrzynskivel, Czernin megbízottjával találkozott.

Smuts április 4—5-i budapesti útjáról rövid a beszámoló.

Megállapítható, hogy Hancock szereti hősét, azonosul vele, ugyanakkor egyéniségének bonyolultabb, izgalmasabb, ellentmondásosabb oldalait nem próbálja elemezni.

Műve így is feltehetően újabb történészeket fog ösztönözni további kutatásra a gazdag Cape Town-i gyűjteményben.

JESZENSZKY GÉZA

Charles Seymour: Letters from the Paris Peace Conference.

(Szerk. Harold B. Whiteman.) New Haven, Conn., Yale

University Press, 1965. XXXII + 289 p.

(*Levelek a párizsi békekonferenciáról.*)

Charles Seymour, a Yale egyetem professzora, majd elnöke, nem sokkal 1963-ban bekövetkezett halála előtt elkezdte Párizsból naplószerűen írott leveleinek kiadásra való előkészítését, amit a kötet szerkesztője fejezett be.

Seymour — nem utolsósorban magyar vonatkozásban — nem jelentéktelen szerepet játszott a békekonferencián. Mint a Yale egyetem történeti tanszékének munkatársát hívták meg 1917-ben, 32 éves korában a békekötést előkészítő amerikai bizottságba, az Inquiry tagjai közé és 1918-ban kinevezték az

amerikai béketárgyalási bizottság osztrák—magyar részlegének vezetőjévé.

A fiatal republikánus érzelmű történész feleségéhez, majd annak szüleihez írott levelei jól tükrözik írójuk érzelmeit, szándékait.

A levelek beszámolnak Seymour találkozóiról, közös vacsoráiról számtalan Párizsban tartózkodó befolyásos vagy befolyást kereső személlyel. Nagy hatást gyakorolt a szerzőre Seton-Watson, a közép-európai kérdésekben döntő szavú angol történész és barátja, Wickham Steed, az egykori bécsi Times-tudósító, valamint Také Ionescu, Benes, sőt egy ideig Bratianu és küldöttsége. A napló elsődleges érdeme a konferencia atmoszférájának és a színpalak mögötti egyes tárgyalásoknak a bemutatása.

A román területi kérdésekkel foglalkozó bizottságban Seymour a második (Cecil Day mellett), a cseh bizottságban pedig az első amerikai képviselő volt. Az ezekben folyó tárgyalások konkrét lefolyásáról természetesen nem számolhatott be (levelei a szó szoros értelmében nem mentesültek a francia cenzor ollójától), de általános észrevételei így is értékesek.

Harold B. Whiteman szerkesztése a hasonló forráskiadványoknak mintául szolgálhatna, s így sajnálatos, hogy tárgyi hibák is bekerültek az általa írt előszóba és jegyzetekbe: Románia 1918. november 5-i újbóli hadbalépését az osztrák-magyar fegyverszüneti kérelem és a bolgár hadsereg összeomlása elé teszi, a köztársaság kikiáltását Magyarországon december közepére datálja, Kun Bélát külügyminiszternek mondja, a trianoni béke területi és népességi következményeit a ténylegesnél kisebbnek tünteti fel, a mandátumrendszert Wilsonnal Botha fogadtatja el szerinte (Smuts helyett), és még fel lehetne sorolni néhány tévedést.

Egészében véve Seymour leveleinek megjelentetése nem nyújt sok új tény, szempontot a békekonferencia megítéléséhez, inkább csak alátámaszt, bizonyít egyes nézeteket, feltételezéseket, bár magyar vonatkozásban érdekes kiegészítésekkel szolgál.

JESZENSZKY GÉZA

A belga diplomácia-történeti sorozat első két kötete.

Documents Diplomatiques Belges. 1920—1940. Vol. I. 1920—24. Vol. II. 1925—1931. Brüsszel. 1964. Ed. Ch. De Visscher—F. Vanlangenhove, Acad. Royale de Belgique, Commission Royale d'Histoire.

A két világháború közötti időszak diplomácia-története az elmúlt években új sorozattal gazdagodott. A Documents on British Foreign Policy 1919—1939 koncepciójához és beosztásához hasonló belga sorozat indult 1964-ben, amely a belga külügyminisztérium válogatott iratanyagát közli az 1920-tól 1940-ig terjedő évtizedekre vonatkozóan. A sorozat első kötete: „La Politique de Sécurité Extérieure, 1920—24” főcímmel 244 oldalmat tartalmaz. Témák szerint csoportosított fejezetekre oszlik, a fejezeteken belül az időrendiség érvényesül. A négy fejezet témaköre: 1. Az 1839-es szerződések revíziója. 2. Frankfurt 1920. évi elfoglalása. 3. Az 1920. évi francia—belga katonai szerződés. 4. Az 1922—24. évi angol—belga garanciális szerződés tervezete. A leghasznosabb talán a francia—belga katonai szerződés szövegének közzététele (175. sz.), mivel ez 1936-ig igen sok fejtörést okozott, valamint a párizsi belga követ sok érdekes jelentésének, továbbá Poincaré és Balfour megbeszéléseinek közzététele.

A második kötet: „La Politique de Sécurité Extérieure, 1925—31” főcímmel azért is tarthat nagyobb érdeklődésre számot, mivel olyan időszakot ölel át, amellyel még más diplomáciatörténeti kiadványok (az amerikai kivételével) nem foglalkoztak. Mint az első kötet anyagából is szépen kibontakozik, Belgium az I. világháború után felhagyva a semlegességi politikával, Angliával és Franciaországgal akart szoros kapcsolatokat kiépíteni. A második kötet főleg Belgiumnak e két országhoz és Németországhoz fűződő viszonyát tárgyalja. Értékes anyagokat találunk a Locarnó-hoz vezető szálakról. Pl. említésre méltó Mussolini 1925 júniusi megnyilatkozása az angol külpolitikáról és a német határok kérdéséről (68. sz.).

A kötetekre vonatkozóan kritikai észrevételeink: kár, hogy nem jelzik az I. kötetnél, melyik irat szerepelt már a brit dokumentum sorozatban; a második kötetnél az index hiányos.

H. HARASZTI ÉVA

Giorgio Perich: Mussolini nei Balcani.

Milano, 1966. Longanesi, 155 p.

(Mussolini a Balkánon.)

A könyv tárgya a Görögország, Albánia és Jugoszlávia elleni balkáni olasz katonai intervenció politikai háttere. Európának ez a része a német és olasz imperialista törekvések célpontja volt. Hitler nyugat-európai sikerei nyomán, 1940-ben az olasz fasiszták attól tartottak, hogy a „diadalmas Németország” az ő rovásukra egyeduralomra tesz szert a Balkánon. Ez volt az olaszok balkáni támadásának fő motívuma. Mussolini balkáni politikájának részletei kevéssé ismertek. A szerző munkájában ezek feltárására törekszik, főleg a háború utáni évtizedben megjelent emlékiratok alapján.

Az olasz—görög háború az első törést jelentette a Berlin—Róma tengelyen. A szerző főleg ennek külpolitikai összefüggéseit elemzi. Utal arra, hogy a görögök elleni sikertelen támadás a Duce számára bumeráנגgá változott, s sokat rontott a fasiszta Olaszország külső és belső tekintélyén.

A könyv további részében túlnyomóan Jugoszlávia politikai helyzetéről, belső viszonyairól van szó. Részletesen megismerjük a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás körülményeit, Churchill balkáni elképzeléseit, a Dalton-terv részleteit, a Szovjetunió diplomáciai tevékenységét stb. Giorgio Perich munkájában a II. világháborúnak csak részkérdéseit emeli ki, de az ismeretlen részletek feltárása a II. világháború egészének alaposabb megismerését segíti elő.

EÖRY ÉVA

B. J. Wendt: München 1938. England zwischen Hitler und Preussen.

Hamburger Studien zur neueren Geschichte. No. 3.
Frankfurt am Main, 1965. Europäische Verlagsanstalt, 150 p.

(München 1938. Anglia Hitler és a poroszok között.)

A szerző azt a tézist állítja fel munkájában, hogy Chamberlainnek és az angliai békéltető politikusoknak 1938-ban választaniuk kellett Hitler és a földalatti porosz Hitler-ellenzékkel való együttműködés között. Az angol vezető körök előtt ekkor Hitler stabilabbnak tűnt.

Wendt jó, bár nem újszerű jellemzést ad az angol meg-

békéltetőkről, akik sokáig úgy vélték, hogy politikájuk révén Hitlert visszatarthatják a legtúlzóbb jobboldali politikusok befolyásától. Túl későn ébredtek tudatára annak, hogy ez ön-áltatás volt. A könyv szerkezetileg, elméleti kifejtésében is vázlatos. Wendt hosszabb, monografikus feldolgozást ígér a harmincas évek angol politikájáról Németországgal kapcsolatban. Reméljük, hogy új műve választ ad az itt vázlatosan érintett problémákra is.

H. H. É.

I. Colvin: Vansittart in Office.

London, 1965. V. Gollancz, 360 p.

(Vansittart hivatalban.)

Sir Robert Vansittart a Foreign Office legmagasabb beosztottja volt 1930-tól 1937-ig, a külügyminiszter állandó helyettese s talán a brit történelem egyik legszókimondóbb közhivatalnok. Nevét nem ezért érdemes megjegyezni. Vansittart, Churchill mellett, a legkövetkezetesebb hitlerellenes, náciellenes államférfiú volt Nagy-Britanniában. Álláspontját a konzervatív brit vezetőréteggel szemben, magas beosztásból, nagy rátermettséggel képviselte. Mint külügyminiszterhelyettesnek, minden külpolitikai eseményről azonnal tudomása volt, kiterjedt, kiépített felderítő hálózata révén számos titkos német adat, hír is időben füléhez jutott. Nagy tudása, okos-sága, jólétesültsége révén megmásíthatatlanná vált az a véleménye, hogy Hitlert, ezt a „félíg örült és nevetségesen veszélyes demagógot” nem lehet megbékéltetni. Hosszú figyelmeztetésekben, úgynevezett kabinet dokumentumokban csiszolt mondataival intette miniszterelnökeit és minisztertársait: vagy fegyverkezünk, vagy szembetaláljuk magunkat egy szörnyű háborúval, avagy dicstelen békével. Hiába; szemben a konzervatív békéltetési politika árával, Baldwin tehetetlenségével, Chamberlain makacsságával nem tudott hatékonyan küzdeni. Lord Halifax „a kocsis ötödik kerekének” nevezte, még Churchill is mellőzte, amikor hatalomra került. Eden állt mellette 1937-ig, de ekkor Mussolini miatt nézetkülönbségek merültek fel közöttük. Vansittart-ot 1937-ben felfelé buktatták; új nagyszerű címének. „A kormány legfőbb diplomáciai tanácsadója”, semmi jelentősége nem volt. Chamberlain miniszterelnök „legfőbb” bizalmasa — egyesek szerint rossz szelleme —, a

„szürke eminenciás”, Horace Willson. A külpolitikai döntések már általában Vansittart nélkül megszülettek. Mint hivatali utóda feljegyezte: „Van-t szándékosan kihagytuk”... „Van dühös...” Vansittart valóban szinte tehetetlen dühvel figyelte Chamberlain és Halifax veszélyes politikai sakkhúzásait. Számtalanszor hiába sürgette a Szovjetunió bevonását egy hatékony hitlerellenes védelmi rendszerbe (ami nem jelenti azt, hogy 1945 után Churchillhez hasonlóan ne válhatott volna a Szovjetunió politikai ellenfelévé). München előtt is hiába intette a kabinet tagjait, hogy ha nem hívják meg a müncheni konferenciára a Szovjetuniót, egyengetik az utat a szovjet—német megegyezés felé.

Vansittart maga akarta megírni diplomáciai tevékenységének történetét, okulásul: tudja meg az utókor a múlt titkait, nehogy megismétlődjenek az emberi butaságok és „a zivatar után ismét felhők borítsák az eget”. 1957-ben bekövetkezett halála gátolta meg ebben.

Vansittart hivatali tevékenységének feldolgozója, I. Colvin, neves és a harmincas évek második felében német bennfentes körökben mozgó újságíró volt. Mint Churchill írta róla: „A német politikába mélyen belevette magát, néhány igen neves tábornokkal és néhány független ítéletű szélesebb látókörű befolyásos német emberrel titkos kapcsolatokat létesített, ezek valamennyien a Hitler-mozgalomban hazájuk belső pusztulását látták.” Colvin könyvének nagy érdeme, hogy a korra vonatkozó hivatalos kiadványokon, memoárokon túl feldolgozta a teljes Vansittart hagyatékot, Vansittart utódjának, Sir Alexander Cadogan naplójának egyes részeit és a lengyel válság idejére vonatkozó saját kiadatlan iratait, amelyek hozzájárultak Chamberlain döntéséhez: Anglia felhagy a békéltetéssel, ellenáll az agresszornak.

A második világháború kitörését megelőző évekre I. Colvin összefoglalása hézagpótló. Kár, hogy nem vállalkozott a teljes Vansittart-életrajz megírására; e színes, szellemes, írónak sem utolsó, kiábrándult, szinte csalódott angol közéleti férfiú portréjának megrajzolására.

H. HARASZTI ÉVA

Sljah do voli. Zbirnik szpogadiv i dokumentiv pro nacionalno-vizvolynu borotybu ukrainszkovo naszeleennja Csehszlovaccsini proti fasizmu v 1939—1945 rr.

Eperjes, 1966. 472 p.

(Út a szabadsághoz. Visszaemlékezések és dokumentumok gyűjteménye Csehszlovákia ukrán lakosságának 1939—1945. évi antifasiszta nemzeti felszabadító harcáról.)

Az Ukrán Kultúra Múzeuma (Szvidnyik) tudományos sorozatának 2. köteteként, I. Vanat gondos szerkesztésében, a fasizmus feletti győzelem 20. évfordulója alkalmából megjelent gyűjtemény alapos tanulmányokat, élet-eleven visszaemlékezéseket, és fontos dokumentumokat tesz közzé, amelyek sokoldalú, átfogó képet nyújtanak a fasiszta agresszió által 1939 tavaszán likvidált Csehszlovákia ukrán lakosságának sorsáról, ellenállási mozgalmáról, a felszabadító harcba való bekapcsolódásáról, súlyos áldozatairól és kivívott győzelméről, a felszabadulás utáni új életről.

Sz. Pazsur és V. Gorkovics tanulmánya, a hozzá csatlakozó visszaemlékezésekkel és dokumentumokkal, azoknak az ukránoknak a második világháború alatti történetét mutatja be, akik Csehszlovákia felbomlása után a szlovák államban éltek a felszabadulásig. Kelet-Szlovákia gazdasági elmaradottsága a háborús konjunktúra éveiben sem szűnt meg, a szociális feszültség ennek következtében itt csak fokozódott. A szlovák fasiszta rezsim, amely az országban a német lakosságnak kivételes helyzetet biztosított, az ukrán lakosságot nemzeti elnyomásban is részesítette. Az ellenállás az illegalitásba szorított kommunista párt vezetésével bontakozott ki; 1943 második felében már partizánegységek alakultak, amelyek tevékenységét a szlovák kormány hasztalan próbálta megbénítani. A kelet-szlovákiai ukrán partizánok jelentős veszteségeket okoztak a fasiszta csapatoknak, s végül a felszabadító szovjet hadsereg megérkező egységeihez csatlakozva, segítettek megtisztítani az ellenségtől ezt a területet.

Az 1939 tavaszán magyar uralom alá került „kárpátaljai” ukránok sorsába I. Vanat tanulmánya enged bepillantást, amely részletesen foglalkozik a szovjet területekre történt tömeges átszökésük okaival és körülményeivel, s bemutatja, miként csatlakoztak azokhoz a csehszlovák harci egységekhez, amelyek szervezése a Szovjetunió és a londoni emigráns csehszlovák kormány közt 1941. július 18-án létrejött megegyezés

alapján indult meg a Szovejtunióban. Figyelmet szentel a szláv testvériség gondolatának tudatosításával a soraikban végzett nevelőmunka jelentőségének, majd ismerteti azokat a hősiess és véres harcokat (főleg Kijev, Bila Cerkva, Dukla), amelyekben részt vettek. A. Kovacs két tanulmánya — ugyancsak visszaemlékezésekkel, fénykép- és egyéb dokumentumokkal alátámasztva — azokkal a Kelet-Szlovákiából átszökött ukránokkal foglalkozik, akik a szovjet Vörös Hadsereg kötelékében vettek részt a felszabadító harcokban; illetve Kelet-Szlovákia ukránlakta vidékének felszabadulása körülményeivel, az ukrán népnek a felszabadulás utáni feladatok megoldásában való részvételével ismerteti meg.

Az értékes kép- és dokumentumanyaga folytán is igen figyelemre méltó kötet használatát a személynevek és helynevek mutatója könnyíti meg.

TILKOVSKY LORÁNT

N. I. Zsivejnov, *Operacija pszichologicseszkaj vojni*.
Moszkva, 1966. Izd. Politicseszkaj Lit. 295 p.

(A pszichológiai háború hadművelete.

Az amerikai imperialisták pszichológiai háborúja.)

Egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a politikai tudományok sorában a tömeglélektannal és a közvéleményformáló tömegkommunikációs problémákkal foglalkozó analízisek. Jelentőségüket fokozza, hogy a tömegpropaganda és tömegagitáció szervesen illeszkedik be a békés egymás mellett élés körülményei között folyó éles ideológiai küzdelembe. A szocialista stratégia számára tehát többé nem elegendő a politikai célok meghatározása. Szükséges ezen céloknak leginkább megfelelő jelszavak kidolgozása és hatásuk mérése. A szocialista propaganda hatékonyságának fokozásához elengedhetetlen az ellenfél módszereinek tanulmányozása. Ezt a szükséges „szakmai” ismeretet nyújtja Zsivejnov dolgozata. De a modern kor politikai történetének kutatói sem nélkülözhetik a pszichológiai háború összefüggéseinek és történetének ismeretét. A pszichológiai hadviselés komplexumát alkotó két tényező, az erőviszonyokat elemző nemzetközi politikai és az erőviszonyok módosítását célzó propaganda-agitációs tevékenység tárgyköréből utóbbi történetével és területeivel foglalkozik Zsivejnov.

A könyv első fejezetei (I—III) a pszichológiai háború fogalmát, funkcióját írják körül. Regisztrálják a burzsoá tudományos ismeretterjesztés és napi propaganda módszereit, amelyeknek vezérelve, hogy „a propagandának nem érdeke, hogy informáljon, hanem a politika céljait kell alátámasztania. A politikával viszont azt kell elérni, hogy az emberek megtegyék, amit nem is értenek”.

Külön fejezet tárgyalja az egész világra kiterjedő amerikai propagandagépezet keletkezését és kiépítésére a II. világháború óta tett erőfeszítéseket. Ehhez kapcsolódik az USIA (Egyesült Államok tájékoztató ügynöksége) jogállását, hatáskörét bemutató rész, amiből kitűnik az a messzemenő önállóság, amelyet a szervezet vezetője, a számára biztosított alelnöki jogkör révén élvez. Történeti áttekintést kapunk a káderképzésről, a tanfolyamok számáról, az azokon alkalmazott felvételi feltételekről, az ott folyó történeti, esztétörténeti oktatásról. Tanulságos nyomon követni az évenként szervezett 200 fős tanfolyam hallgatóinak a kulturális területen való elhelyezkedését. Az utóbbi években lezajlott nagyobb propagandakampányok közül a berlini fal körüli 1961-es, majd a kubai válsággal kapcsolatos 1962-es, végül a vietnami háborút kísérő propagandakampány jelszavait, „rétegapitációját” és azok hatását ismerjük meg.

A szerző megkülönböztetett figyelmet fordít a volt gyarmati és felszabadult országok felé irányuló amerikai propagandára, amely feladat az angol és francia gyarmatbirodalom bomlása óta került fokozottabban az amerikai tájékoztató és hírszerző szervek érdeklődésének előterébe. Ezek messzemenően értékesítik azon monopolhelyezetüket, hogy az értelmiség, az írástudók és különböző szakmákban dolgozók zöme beszél angolul, sőt alapismereteik többsége egyenesen az angol kultúrára épül. Kihasználják az Amerika, mint nem gyarmattartó ország iránt évtizedek óta megnyilvánuló bizalmat. Jellemző, hogy fokozódik a Latin-Amerika, India és Távol-Kelet felé irányuló propaganda. Az Afrikába történő behatolás főbb területe pl. a gazdasági fejlesztéshez szükséges szak- és irányítókáderek kinevelése, az újonnan szerveződő államapparátus tagjainak eszmei, kulturális megnyerése az amerikai koncepció számára.

Az USA pszichológiai háborúja nem korlátozódik az új államalakulatokra. Hadviselése keretében sor kerül maguknak a szövetséges hatalmaknak, ideológiai-politikai életébe való behatolására is.

A közvélemény befolyásolása rendkívül centralizáltan történik. Szerződésekkel, programegyeztetéssel kialakított munkamegosztás van az USIA és a sajtó, a magánalapítványok és az állami tájékoztatási intézmények, a „hivatalos” és „nem hivatalos” szervek között.

Külön-külön meghatározott feladatkör jut az „Ázsiai Alapnak”, a „Szabad Ázsiának”, „Amerikai Egység Tanácsának” és külön a „Hidegháború Tanácsának”.

Az amerikai „Békehadtest”, a nyugatnémet „Erkölcsei felgyverzés” és más szervezetek sajátos, mozgalmi feladatot teljesítenek. Még a nyelvoktatás adásideje és tematikája, valamint a zenei adások jellege is alkalmazkodik a napirenden lévő politikai feladatokhoz.

Politikatörténeti szempontból értékes adatokat nyújt a könyv XIII—XIV. fejezete, az 1945 utáni szovjetellenes amerikai vonal kialakulásának megismeréséhez. A helyzet bonyolultsága abban állt, hogy mialatt változtatni akartak az 1943—44-es kapcsolatok jellegén, semmiképp sem lehetett visszatérni az 1941 előtti „konzervatív, elavult” szovjetellenes vonalhoz. Az új szovjetellenes taktika részletes kidolgozására hozták létre a nagy apparátussal működő intézményeket, amelyek kutató és tudományos, helyenként publikációs tevékenységet is folytatnak.

Zsivejnov az elmúlt 22 évet felölelő időszakban négy periódust különböztet meg: 1. az 1946—49-est, amely az amerikai atommonopóliumok és a beharangozott „szovjet terjeszkedés visszaszorításának” az „amerikai évszázadnak”, a fénykora, 2. az 1949—55-öst, a hidegháború éveit, amely a mindent eluraló atomfegyverkezés szakasza volt. Ekkor propaganda vonalon a direkt, közvetlen agitációval ún. „agymosással” kívánták az amerikai túlsúlyt biztosítani. 3. Az ötvenes évek végén a szovjet ballisztikus rakéták felbocsátásával kezdődött az amerikai fölény misztifikációjával való leszámolás, az illúziók szétfoslásának korszaka, amikor az erőpolitika már nyilvánvalóan nem vált be. Ez a gondolatsor — amelynek gyengesége, hogy túlságosan is a hadihelyzetre és hadipotenciál változásaira építi a korszak megítélését — vezeti el a szerzőt napjaink amerikai hadviselési taktikájának elemzéséhez. Az utolsó fejezet sok ismert részlettel együtt Johnson doktrínáját, a jelenlegi taktika fővonásait vázolja fel.

SÁGVÁRI ÁGNES

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA